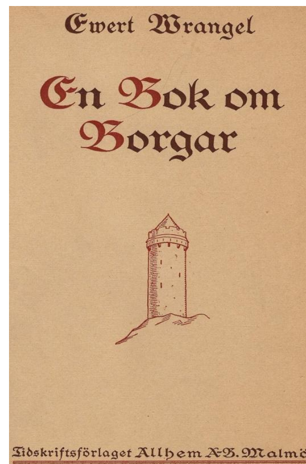

EN BOK OM BORGAR

——

VÅRT FASTA FÖRSVAR UNDER DEN ÄLDRE MEDELTIDEN

Ett kulturgeografiskt forskningsprogram
av
EWERT WRANGEL

==
TIDSKRIFTSFÖRLAGET ALLHEM A.-B. — MALMÖ

MALMÖ 1938
TIDSKRUFTFÖRLAGET ALLHEM A.-B.

Förord till den elektroniska utgåvan

Detta verk av **Ewert Wrangel** (1863-1940) har lånats från Västerviks Stadsbibliotek och digitaliserats på flatskanner den 31 augusti 2014 av Ralph E.

Verket har Ralph E laddat upp på Internet Archive, där den kan läsas såsom en uppslagen bok i färg.

I.

NORDENS POLITISKA LÄGE.

Försvarets nödvändighet.

Den skandinaviska Norden levde under den stora folkvandringstiden ingalunda i fridfull ro. Också här uppe skedde våldsamma förflyttningar. De olika stammarna — om än besläktade — bekämpade varandra, och några bland dem utvandrade och kommo med i fejdetågen ute i Europa.

Kontinentens folk satte sig så småningom till ro och — under merovingisk och karolingisk tid — genomförde en statsbildning i flera delar av Västerlandet; men dessa nya stater blevo snart angripna av nordiska krigarskaror. Det var vikingatågens tid.

Behovet av fasta försvarsverk har under dessa epoker gjort sig gällande hos oss. Man finner omfattande »fornborgar» mångenstädes i mellersta och södra delarna av den skandinaviska halvön. Vanligen utgöras de av vallar åstadkomna genom uppstapling av (obearbetade) kullerstenar. I de skånska landskapen voro sådana skyddsvärn sällsynta utom på Bornholm. Man synes här, liksom i Danmark, ha förskansat sig med jordvallar; men av dessa är numera föga i behåll, då de varit relativt lätta att utjämna för att lämna plats för odling. *Fig. 1. Borren vid Börringesjön. T. v. den mot sjön stupande branta vallen, t. h. utsikt från Borren över sjön mot Lindholm. — Foto: Thorsten Andersson 1938.*

Vid Börringesjön (i södra Skåne), på en halvö utanför den s. k. Klosterviken, ser man en vidsträckt borglämning av jordvallar. Åt sjösidan stupa de brant ned, med en höjd av flera meter (fig. 1). Den leriga jordmånen har här varit konserverande. Är detta lämningar av en fornborg? Måhända. I sådant fall har den, försedd med trä- och klinehus, kunnat begagnats ännu under medeltiden. Det vidsträckta fältet, som uppstiger mot mitten — nu åker och betesmark — kallas Borren, d. v. s. borgen. »Borg» betyder (enl. Svenska akademiens ordbok), bl. a. befästad höjd. Man talar ännu i dag om landborg, varmed torde menas en i landskapet markerad höjdplatå. Mitt emot Borren, på andra sidan Börringesjön, ligga ruinerna av en av Skånes mäktigaste medeltidsborgar, Lindholms slott, bekant särskilt från drottning Margaretas och konung Albrekts tid. Här är sammansättningsleden -holm av betydelse: den utmärker en låglänt landtunga omgiven på de flesta sidor av vatten, avdelad från fastlandet medelst en konstgjord grav, stundom åter av en mindre ö på något avstånd från fastlandet. I begreppet -holm (ordet sammanhänger bl. a. med »hall») ingår gärna befintligheten av ett fast hus (såsom vi närmare skola se i avd. III). Jag skulle tro, att Borren vid Börringesjön är den äldre befästningsanläggningen och Lindholm — byggd på lågmark mellan två armar av Segeån och Börringesjön — först tillkom under medeltiden (måhända 1200-talet).

Jordvallar ha alltjämt kommit till användning. Redan under den *Fig. 2. Denna teckning, förvarad i Dansk Nationalmuseums arkiv, är en kopia efter ett original, som angives vara från den Suhmske Samling, men som f. n. icke kunnat återfinnas. Den har påteckningen Sölvesborg, men torde med all säkerhet visa Lillöhus vid 1600-talets början. Erik Dahlbergs teckning av Lillö överensstämmer med denna, men har icke rundtornet på borggården, ej heller rondellen t. v. — En kopia av det danska originalet finnes i den Bruniusska samlingen, A. T. A.; den har också påteckningen Sölvesborg, men denna påteckning kan gälla en där nedanför uppritad borg.* äldre medeltiden förstärktes försvaret dels genom palissader dels genom våta gravar framför vallarna. Genom dessa gravar eller vattendrag blev man icke tvingad till höjdanläggningar. »Vattenborgen» blev också den vanligaste typen under medeltiden, såsom vi skola se (avd. III).

Från medeltiden må anföras ett vackert exempel på en borg försvarad av jordvallar — kanske platsen, här som vid »Borren», redan var befäst under vikingatiden. Ett stort fyrsidigt borgområde, omgivet av jordvallar, ligger på Kungsmarken, några km. nordost om Lund, nära Östra Torn (jfr pl. I). Gravar ha sannolikt omslutit borgen på tre sidor, på den fjärde stupar vallen ned i ett vatten (en utvidgning av en bäck); på denna brant märkes en brunn. Platsen betecknas på gamla kartor som Glumstorp och var — såsom olika odlingsrester visa — under medeltiden en storgård. Inne på borgplatsen märkas svaga spår av tomtningar samt tegelsten. En del keramik, en påvebulla m. m. har här anträffats. Glumstorps gård är genom dokument bekant redan från 1140. Det torde icke vara omöjligt (såsom Gustav Nordholm, vilken undersökt platsens kulturförhållanden och samlat uppgifter till dess historia, antager) att vi här återfinna Lunds äldsta biskopsborg. Den synes haflorerat på 1200- och 1300-talen, blev plats för ärkesätets stuteri och råkade sedan i glömska.

Tidigt har man, särskilt i de skogrika bygderna, uppfört träförskans-ningar. Dessa fingo under medeltiden större fulländning (genom blockhuskonstruktion m. m.). Både liggande timmer och resvirke användes. Även härtill återkommer jag längre fram.

Det viktigaste, som den nya kulturen (under 1000- och 1100-talen) medförde, var konsten att uppföra fasta hus av sten med murbruk för hopfogningen. Kallmurar, utan eller med kilstenar, ha alltjämt begagnats t. ex. för uppförande av borgplatåer. I stället för den obearbetade kullerstenen blir stenen nu kluven, tuktad eller t. o. m. finhuggen. Den lägges gärna i regelmässiga skift. Under den tidiga medeltiden är mur-ningssättet i allmänhet omsorgsfullare än under den senare.

Vikingatiden, som vi så föga känna genom skrifterna, måste ha varit en för Norden synnerligen betydelsefull period. Den utmärkte sig icke blott för vidsträckta härnadståg och röverier för vinnandet av gods och guld, genom brandskattning (danagälder), utan också för handelsupp-görelser, bl. a. på slavmarknaderna i öster. Ja, man torde månhända kunna karakterisera vikingatågen som »under beväpning utförda han-delsresor». Nordborna blevo vida ikring berömda för sin tapperhet och sitt dödsförakt och därjämte för sin ridderlighet, varom t. ex. den polska traditionen ännu har att förmäla. Vikingatiden var också hos oss stats-bildandets period. Nordborna framträdde med samhällsordnande förmåga både i öster och i väster, både i Gårdarike och på de Brittiska öarna. Söder om Östersjön sökte de också att hringa ordning bland de slaviska folken; här framstod senare (vid 1100-talets början) Knut Lavard, men hans bemödanden vunno ringa efterföljd.

Denna statsbildande förmåga har naturligtvis framträtt inom Skandinavien självt; vi ha inga dokument härom, endast sagotraditioner, men det är uppenbart, att när de skandinaviska rikena vid 900-talets slut uppträdde som enhetliga stater, detta icke skett i en handvändning, utan efter en föregående längre utveckling, jag skulle tro ända från 800-talet. I Sverige togo svearna ledningen. Deras expansionsförmåga och aggres-Fig. 3. Flygfoto av Kronobergs slott (omkr. 1930). Innanför rondellen till höger märkes ett rundtorn, troligen medeltidsborgens kärna (se pl. XI).

sivitet hade framträtt mot götarna och mot danerna — om nu dessa senare voro ursprungligen ett sveafolk må lämnas därhän. Svearna gjorde härnadståg i södra delarna av nuvarande Sverige, liksom de koloniserade Norrland och även anlade kolonier i Finland samt i länderna söder om finska viken. Skåne besöktes av svearna ännu under 1000-talets förra del, varom en runsten med uppländsk ornamentik i Simris vittnar, och inskrifter på runstenar i Slesvig tala om grundläggandet av ett rike därstädes. Svearna gåvo också namnet åt hela det östskandinaviska riket.

Vikingatiden medförde slutligen kristendomen. Och med den förändrades våra förhållanden i många avseenden. En inre konsolidering ersatte expansionen. De grymma vikingasederna mildrades. Utom med statsstyrelsen blevo de ledande personerna sysselsatta med kyrkans uppgifter. Förhållandet mellan de tre nordiska rikena — den skandinaviska balansen — tog också krafterna starkt i anspråk. Sverige led av infall både från Norge (Olof Haraldsson, sedan kallad den Helige) och från Danmark. När det från 1120-talet omtalas, att konung Sigurd från Norge (Jorsalafar) och konung Nils från Danmark gjorde ett korståg till Småland, gällde det väl kristendomens stärkande, men riktade sig — enligtmin mening — egentligen mot främmande folk, som satt sig fast på Kalmarkusten (härom strax nedan).

Efter vikingatiden — alltså från senare hälften av 1000-talet — synes Norden ha förlorat sin övermakt till sjöss. Det märkvärdiga inträffade nu, att folk, för vilka vikingarna varit en skräck, själva inföllo härjande i de nordiska länderna.

De slaviska stammar som bebodde kustområdena vid de södra delarna av Östersjön — man brukar kalla dem med den sammanfattande benämningen vender — utrustade flottor och angrepo de danska öarna samt Skåne. Dessa vendiska härnadståg synas ha företagits ända från 1100-talets början. Tidigare omtalas andra nordiska stammar som här gjorde påhälsningar. Om svearna har nyss erinrats, och t. o. m. isländska vikingar lära (vid 900-talets mitt) ha seglat upp för Höjeå och plundrat »en rik och befästad ort» (Lund torde knappast vid den tiden hava utgjort något större samhälle). Sigurd Jorsalafar ville starkt befästa sitt rike, och i dess södra provins, Viken

(Bohuslän) anlade han vid Nordre-älv (Göta-älv) ett »castellum», kanske icke blott bestående av trävärn, utan också av murverk. Detta kastell blev av venderna förstört 1135 — så långt hade de på sina härnadståg vågat sig fram. Konungarna av Danmark och ärkebiskoparna av Lund tvingades till de kraftfullaste åtgärder för att hålla venderna undan och kväsa dem. Försvarsåtgärderna mångdubblades, såsom vi skola se, och åter gingo nordborna ut i härnad över sjön — det kallades nu korståg. Genom Arkonas intagande och det stora templets förstörande (1169) led den vendiska expansionen ett väsentligt nederlag. Och snart ryckte tyskarna över Elbe och pacifiserade de vendiska Östersjöländerna genom erövring; Henrik Lejonet blev en den tyska expansionens föregångsman.

Också de östbaltiska folken visade under 1100-talet en stark krigar-anda, och sjötågen därifrån till våra kuster torde ha varit synnerligen talrika och inbringande; de fingo en betydelse, som man mera kan ana än exakt uppmäta. Estniska och kuriska stammar ha härjat i Blekinge, troligen också på Skånes ostkust, samt framför allt i det rika Möre, som ju låg deras hemland än närmare. Härom talar även ortnamn, såsom Estamåla och Kuramåla (Kalmar län). Hemsökta voro också Gotland och Öland. Finnar och kareler ha nog följt deras exempel, och de »korståg», som från Sverige företogos, hava haft liknande orsaker som de dan-*Fig. 4. Karta över delar av Urshults och Almunsryds socknar vid södra Åsnen med angivande av de medeltida lämningarna. De svarta trianglarna beteckna borgar eller fasta hus. Efter P. G. Vejde.* ska och skånska tågen mot venderna. Det mest bekanta infallet i Sverige är karelernas angrepp på Sigtuna 1187. Mälaren var den tiden en havsvik, som icke helt kunde skydda huvudstäderna — först Birka och så Sigtuna samt Uppsala — mot angrepp från främmande flottor.

Under 1200-talet ha dessa krigiska påhälsningar österifrån upphört. Både från Sverige och Danmark blevo de östbaltiska länderna nu angripna, till dels också erövrade. År 1219 vunno danskarna, som tidigare gjort korståg även till Finland, den stora segern i norra Estland, och »danskstaden» Tallin (Reval) grundades. Och Finland kom under svenskt välde.

***

Vad de nordiska vikingarna vunno på sina tåg kunde, såsom de talrika jordfynden visa, till stor del utgöras av mynt samt dyrbarheter av metall. De värden, som Norden själv kunde prestera och som blevo föremål för grannarnas lystnad, voro människomaterial (slavar) och kreatur, i synnerhet hudar och skinn, kanske också smärre föremål t. ex. av metall, särskilt järn. Järnproduktionen var ännu under den äldre medeltiden en hemmaslöjd. Malmen hämtades ur sjöar och myrar — först under 1200-talets senare del lärde man sig bergsbruket. Värdet av ett gods berodde den tiden till stor del på förekomsten av sådan malm. Det var då utav högsta vikt att skydda den mot lystna grannar, vare sig dessa voro närboende, eller kommo från ett annat land. En gårds rikedom berodde slutligen också på fisket; särskilt de stora lax- och ålfiskena måste då omsorgsfullt skyddas (jfr fig. 2 och pl. III).

II.

BEVAKNINGSLINJER.

En rundvandring genom det centrala Sverige.

Bevakningstjänsten är i våra dagar en av de viktigaste för landets försvar. Men vi, som röra oss med telegraf, radio och flyg, ha kanske inte alltid iätt att sätta oss in i bevakningstjänsten i forna dagar. Denna har icke varit mindre betydelsefull, men den har sällan blivit föremål för ingående studier eller omsorgsfull undersökning.

Redan under vår första historiska period, den äldre medeltiden, var denna uppgift en av de förnämsta för de ledande i landet. I gamla dagar fanns naturligtvis alltid en viss nödvändighet att genom bevakning och vakthållning skydda sig mot överfall. Under folkvandringstiden ha våra förfäder, åtminstone i viss utsträckning, lärt känna den utvecklade bevakningstjänst, som redan greker och romare ägde. Det grekiska språket har sina särskilda uttryck för signalering genom eld och rök. Romarnas bevakningstjänst är berömd, och den utbildades på ett storartat sätt under expansionstiden, då Gallien, delar av England och av Germanien samt Balkanhalvön förbundos med riket. Bevakningstjänstens stöd voro de befästningskedjor av trä, sedan delvis ersatta av sten, som upprestesvid de utstakade »limes». Germanerna ha tydligen försökt att i detta som i andra fall följa efter. Det urgamla bruket av löpare (stafetter) och budkavlar blev satt i system, nu i samband med signalering genom eldar och facklor.

Också i vårt land fick eldsignaleringen ett — man kan nästan säga — systematiskt genomförande. Den primitiva bilden hos Olaus Magnus (omkr. 1550) ger oss en föreställning om detta system, signalering genom vårdkasar. Redan i sin Charta marina (1539) har Olaus markerat förekomsten av vårdkasar i Sverige, och betecknande nog placerat en sådan i Östergötland. Beträffande skärgården utanför Norrköping heter det: »eldar upptändas i krigstid på skärens berg». — Vid Tysklands norra kust åter har han uppritat några signalplatser, men de beteckna sjömärken till vägledning för sjöfarande och äro enligt hans korta text till kartan försedda med »beständigt ljus» (d. v. s. fyrbåkar). Huru länge signaleringen praktiserats i Sverige, veta vi ju icke; men vi ha all anledning antaga att den var känd under den senare järnåldern och användes under vikingatiden. Vi äga en mängd uppgifter om vårdkasar vid våra kuster — några sådana signalposter eller rester av sådana stå ännu kvar på sina håll; men man vet, helt naturligt, mycket litet om tiden för deras första förekomst. Att de förekommit under 1700-talet, och några ännu begagnats under 1800-talets början är väl bekant. Värdefulla vittnesbörd ge emellertid de namn, i vilka ordet — eller ord med liknande betydelse — förekommit. Språkmän i Sverige samt i Norge ha under de sista årtiondena upptagit dessa frågor. Om gamla platser för sådan signalering talar t. ex. namnen Vårsätra, Vårdsberg, Varberg, Vardholm (i Nyland), Vaxala (Vacksala) etc. Jämte vard (vård) utmärker viti (vete, väte) meddelande genom signalering, och denna ordform förekommer flerstädes t. ex. i Uppland och Bohuslän. Av intresse är här vad C. G. Styffe anför i inledningen till skildringen om Dal (Dalsland), som ju ofta var utsatt för anfall från Norge: »En mängd vårdkasar, eller som de ännu på norska kallas, bauner, hade därföre plägat hållas i beredskap. Också kallas många gårdar än i dag Bön, och Vardbo härad har ännu i sitt namn, ehuru nu förändrat till Valbo, en erinran om de tider, då man måste hålla vård vid 'landamäret'.» För Norrland, delar av Mälarområdet, Östergötland och Bohuslän äro dessa vårdkase-namn undersökta, liksom beståndet av kända vårdkasar. I kusttrakterna mötas dessa namn (kontamine-ras) med namn som innebära sjömärken (alltså fredlig vägledning); men de förra, alliså vårdkasarna, anses innebära ett mera primärt stadium och äro — åtminstone för vissa trakter — övervägande. Det ovan berörda systemet med fyrbåkar och fyrtorn uppträder först under den senare medeltiden. Den äldsta kända fyren är den i Falsterbo. År 1220 tillät konung Valdemar Sejr lybeckarna att på platsen uppföra en fyrbåk och att i Skåne hugga för »fyringen» behövlig ved. Förekomsten av vård-kasar synes ju icke vara jämnt fördelad över landet; på åtskilliga områden, där man skulle väntat sådana, återfinnas de icke. Närmast har man naturligtvis att undersöka kusttrakterna, men även i det inre av landet har man på sina håll uppfört vårdkasar. I Småland spåras sådana t. ex. vid Lagan samt vid Nissan; båda områdena voro ju gränstrakter till resp. Skåne och Halland. Ett värdefullt bidrag till vårdkasarnas historia har lämnats mig av P. G. Vejde, som i Växjö domkapitels arkiv vid »rann-sakningarna» om antikviteter 1668—69 funnit följande anteckning från Villstad s:n (Västbo h:d): »Vid prästgården, västan om, rinner Nissa-älven, och nordväst från älven ligger ett berg, som de hava kallat Heliga berget, på vilket fordom är mycket avguderi skett; och sedan är vänt [förändrat] till en vårdhög, på vilken man haver uppfört mycken ved, och den itänt till ett tecken för dem som nordan boende voro, när fienden var för handen».

De egentliga vårdkasarna, som hade formen av ett slags mila, inneburo en anhopning av brännbart material i stor omfattning. De passade ju mest för berg och höjder, där elden kunde väl begränsas. Man vet emellertid, att en vårdkaseapparat också kunde anbringas å byggnader, naturligtvis alldeles särskilt tornlika sådana. Så t. ex.

omtalas från Norrland, att, när fiender eller ogärningsmän nalkades, drog man sig tillbaka till tornet vid kyrkan och antände där vårdkasen som en varningssignal för trakten, vilken signal på olika sätt fortplantades. Det gällde naturligtvis att skydda tornets antändbara delar; och då detta mångenstädes erbjöd svårigheter har man tillgripit andra signaler. Så omtalas järnskopor, som uthängdes ur tornen fyllda med brännbara ämnen. Det vanligaste torde emellertid ha varit signalering med facklor. Facklorna spelade ju i gamla dagar en betydande roll. Att tillverka lämpliga, länge brinnande facklor, var en viktig uppgift; man kan läsa därom t. ex. i Peder Månssons Läkarbok, där underrättelser meddelas om sättet att för-färdiga facklor »lämpliga för murar». I avdelningen »Stridskonst» heter det, sedan han beskrivit hur tändsatsen skall sammansättas: »och så bliver därav ett bloss mycket nyttigt att hava på murar där väktare vaka mot fiender eller för att leda hären genom trånga pass, ty det giver stort ljus och kan ej slockna».

Vid vårdkasarnas och facklornas antändning skulle upphävas väldiga härskri, och dessa skulle vidare fortplantas, så att trakten gjorde sig beredd till räddning eller motstånd och de vapenföra männen samlades. Budkavlen har naturligtvis också varit ett viktigt medel för bevakningstjänsten, såsom jag nämnt. För dessa förhållanden redogör L. Stackell i en innehållsrik uppsats om vårdkasar meddelad i tidskriften Norrlands försvar (1932).

Bevakningsuppgifter utfördes, utom genom vårdkasarna, vid kyrktorn och borgar, varifrån signalering kunde anordnas.

Den äldsta uppgift om bevakningslinjer som möter oss i vår litteratur förekommer hos J. Haddorph i hans inledning till Bjärköarätten, som han utgav 1687. Han nämner här en signallinje till Birka från Brunkeberg. Med all säkerhet har denna linje fortsatts utåt skärgården; här tänker man särskilt på Vaxholm: holmen med vårdkasen. Denna namnform är analog med Vaxala, som (enligt J. Sahlgren) betyder vårdkaseplats. I fjärden uppåt Uppsala har man också funnit andra spår av vårdkasar. Vid den viktiga knutpunkten av väg och vattenlinjer stod — enligt N. M. Mandelgren — »några hundra alnar från Flottsund väster om vägen en vårdkase på stenrös». Mandelgren har vidare annoterat (från 1800-talets mitt): »En 'Wårkase' av träd med rum inuti, stället kallas Kasberget (meddelande av kapten Björkman, Sigtuna)».

Vår första huvudstad Birka hade en borg varav svaga rester funnits. Sigtuna var icke försvarat genom vallar eller murar men hade kyrkor med fasta torn av fortifikatorisk art — varom Erik Floderus senast gjort forskningar, vilkas resultat han välvilligt meddelat mig.

Olof Skötkonungs gård hade nog blott varit av trä, och Anund Jakob, som länge residerade där, har knappast ännu infört stenbyggnadskonsten med murverk; men ett litet murat kapell vars grundvalar man funnitmitt i staden har kunnat tillhöra kungsgården. Ännu på 1000-talet synes det icke ha varit någon större fara här uppe för utländsk invasion; på 1100-talet förändrade sig, såsom vi ovan sett, förhållandena, och snart ser man murade fästen och torn uppstå omkring Sigtuna (på olika avstånd). I söder låg Stäket och närmare huvudstaden Fornsigtuna, som haft en borg, i väster kungsgården Håtuna samt Arnö borg. Vid Låsta-viken reste sig troligen redan tidigt ett fast hus, tillhörande den mäktiga ätten And, det ersattes sedan av det ståtliga Vikhus. — Österut funnos tre kyrkor med fasta torn över koret: Husby Erlinghundra, Norrsunda och Skånela. Närmare mot den yttre skärgården — hela Uppland var ännu på 1000-talet som en skärgård med djupt inskjutande vikar — ligger det fasta huset Penningby och längre ned, som en ärkesätets vaktborg, Bi-skopstuna. Den långt inskjutande, segelbara Edsviken bevakades av ett par fasta kyrktorn.

Kyrkan i (gamla) Uppsala byggdes, när offerplatsen äntligen blivit kristen, efter mönster från Sigtuna. En rundborg eller rundkyrka synes ha rest sig vid Östra Arås (Nya Uppsala).

Även väster och sydväst om Sigtunafjärden anlades längre bort borgar och fasta hus; det mest bekanta var Gröneborg; här skall en rundborg hava rest sig, större byggnader tillkommo sedan, grav och vallar — på norra

sidan dubbla — omgåvo den höga borgkullen. Vid Gröneborg är minnet fäst av den stolte Ivar Blå — hans ätt var en bland de mäktigaste under Sveriges medeltid. Längre ned mot Birka låg det ståtliga Alnsnö hus, som troligen hade en föregångare från äldre medeltid. Ovanför Adelsö bevakades fjärden av Brandholmen med fast hus. Och så kommer öster om Adelsö en rad fasta kyrkoborgar: Munsö, Färentuna, Bromma och Solna, den första och de två senare rundkyrkor, Färentuna med fyrkantigt torn över koret. Söder om denna kyrka reste sig på Svartsjölandet ett runt vakttorn vid Skå.

Vid Täljefjärden, som också var ett inlopp till Mälaren, byggdes ett fast hus av vilket man funnit rester. Och på den holme som kunde behärska det förnämsta inloppet till Mälaren — vilken ju ännu före 1200 icke var en insjö utan endast en havsvik — uppfördes starka försvarsvärn av stockar: Stock-holm. Här byggdes, kanske redan vid 1100-talets mitt, på holmens norra höjd en murad rundborg, och en annan sådan restes vid det södra inloppet, vilken senare tornborg framträder på gamla av-

Vårt fasta försvar 2.bildningar. Den norra rundborgen åter utbyggdes vidare — såsom Martin Olsson visat — och blev Vasarnas Tre Kronor.

Vid Mälarens stränder uppstodo borgar även väster ut, anlagda av kronan, kyrkan eller enskilda. Dessa trakter hade varit — och äro — synnerligen rika på fornborgar, ej minst Västmanland. Under medeltiden blevo, sedan Mälaren blivit en insjö, försvarsverken här mindre talrika; men sådana kunde väl behövas längre fram i tiden, sedan (på 1300-talet) bergmalmen blivit en viktig inkomstkälla för landskapet och riket.

* *

*

Från Uppland kunde vår kulturgeografiska färd gå vidare till de gamla borgarna och försvarskyrkorna samt vårdkasarna i Dalarna och Norrland. Här måste jag dock lämna dessa trakter åsido. De äro av olika forskare till stor del genomarbetade. Bl. a. kan jag hänvisa till de publikationer som Föreningen för Norrlands fasta försvar utgivit, där man återfinner G. Hallströms avhandling om Norrlands borgar och L. Stackells öm vårdkasarna. H. Cornell m. fl. ha behandlat kyrkorna. — Här har man att räkna med kulturinflytelse både från söder och väster. Särskilt under den tidiga medeltiden stod Jämtland och angränsande bygder i nära förbindelse med Norge. Men i allmänhet är ju utvecklingen i Norrland något senare än i mellersta Sverige, och i försvarshänseende voro förhållandena, i synnerhet vad anfall från utlandet beträffar, ännu jämförelsevis fredliga här uppe.

I Finland, där den svenska kulturen starkt framträdde just på byggnadskonstens område, har forskningar om medeltidens borgar bedrivits särskilt av Juhani Rinne. Hans gradualavhandling 1914 rörde sig företrädesvis om folkungatidens borgar. Finlands äldsta (murade) biskopsborg, i Masku norr om Nådendal, är behandlad av samme författare i arbetet om S:t Henrik (Pyhä Henrik, 1932). Rinne har också välvilligt meddelat mig en på svenska skriven översikt av Finlands äldre medel-tidsborgar. Även yngre forskare framträda nu på detta område, där förhållandena i Finland kunna giva vägledning även för studiet i Sverige.

* *

*Återgå vi nu till Mälardalen så finna vi åtskilliga bidrag till historien om Sveriges fasta försvar under medeltiden även väster och söder om sjön, därav dock få från den äldre medeltiden. Bertil Waldén har gjort åtskilliga undersökningar i Närke, vad kyrkorna beträffar tillsammans med Erik Lundberg; han har meddelat förf. en kortare uppsats om landskapets gamla borgar. I Örebro byggdes sannolikt av Birger Jarl det nuvarande slottets kärntorn, men det kan ha föregåtts av ett äldre. Och till den äldre medeltiden hänföres det kvadratiska torn, som stått på näset mellan de forna Kvismaresjöarna, »Naerboahs slott». Vid Kumla kyrka söder om Örebro stod ett vakttorn, en kastal, som blev riven vid 1800-talets början. — Liknande förhållanden som i Örebro har man att konstatera i Västerås. Det kärntorn man känner från 1200-talet torde icke haft den äldre medeltidens prägel. Däremot sättes den vid Fellings-bro kyrka bevarade kastalen till nämnda period.

En och annan kastal möter oss också i Södermanland. Fasta borgar ha här rest sig i Rekarne, t. ex. i Stora Sundby, stamgods för den yngre (nu levande) Sparreätten.

Strängnäsbiskopen lät, troligen redan vid 1200-talets början, med en murad borg befästa Tynnelsö. Den vackra holmen nedanför klostret i Mariefred har kanske burit ett vakttorn (möjligen endast av trä) före Bo Jonsson Grips tid. Det låg säkerligen en vaktborg vid Hörningsholm redan under tidig medeltid, bevakande inloppet till Täljefjärden. Längre ned byggdes ett fast hus vid Nyköping.

* *

*

Östergötland företer synnerligen intressanta kulturgeografiska förhållanden. Vid sjöstränder, kuster och floder har man på höjderna kunnat konstatera en mängd vårdkasar (Thord Lindell), härstammande från olika tider, några säkerligen med föregångare i äldre medeltid. Kyrktornen — som särskilt studerats av Erik Lundberg — ha här spelat en betydande roll för vakthållningen. Dessa ha stundom — såsom t. ex. i Bjälbo — även kunnat användas som bostad. Att Vättern-stranden var väl bevakad under den äldre medeltiden har ovan antytts. Den Sverkerska konungaätten hade här sina stamsäten, vid Alvastra och på Visingsö.Nedanför Alvastraborgen — varav den högintressanta borgkyrkan är till den nedre delen bevarad, och där man något längre ned funnit det Sverkerska gravkapellet — låg Hästholmen, den urgamla överfartsorten till Västergötland, säkerligen en gång försedd med ett vårdtorn. Kyrkorna runt omkring ha kraftfulla torn. I norr reste sig vid Tåkern borgarna Tuna och Herrestad, den sistnämnda vid Kolsbro, där sjöns vatten faller ut. Öster om Herrestad möter oss Bjälbo på vägen till Skänninge med Folkungaminnen, Birger Jarl kallade sig »till Bjälbo», och till kyrkans breda torn förlägger traditionen Ingrid Ylvas bostad. Ute på ett näs vid Vättern ligger Örberga med det präktiga tornet, byggt efter samma modell som kyrktornet vid Husaby kungsgård i Västergötland.

Det rika jordbruksområdet i sydvästra Östergötland begränsas i öster av Svartån, som kommer från Sömmen. Vid detta vattensystem har ett och annat fäste legat. Vid åns utlopp från Sömmen ligger »Slottsbacken» vid Eklabo och längre upp, ej långt från den västra Hålavedsstigen, påträffas husgrunder vid Mossebo (enligt meddelanden av Sven Pira). Den stora spärren mötte vid Kilarpssjön med fästet Svaneholm, som under senare medeltid kallades Garpe slott. Av detta fäste finnas väldiga rester kvar, bland de ståtligaste vi äga från äldre medeltid (fig. 5 och pl. VI, VII). På en holme, nu (under den torra årstiden) landfast och övervuxen med en härlig vegetation av ask, hassel och olvon, reser sig till tre våningars höjd murarna av ett rundtorn vars nedersta våning synes ha inrymt en kyrksal, vilken öppnat sig genom en båge till ett utanför borgen framskjutande absidkor. Borgen har — kanske under en andra byggnads-period (1300-talet) — omgivits av murar i fyrkant, närmast inneslutande en borggård. Mot landsidan har dessutom varit grav och vallar. Längre bort förde till fastlandet en (kanske först på 1300-talet uppförd) lång bro, vilken — väl på grund av kopparnaglarna i broplankorna — kallades »kopparbron». Denna borg bevakade den inre Holavedsvägen upp till Linköping. Nu tätnar ringen av fasta kyrkotorn. Det berömda Kaga ligger vid åns inlopp i Roxen. Andra kyrkor nämnas strax nedan.

Vid den stora älvens utlopp i Vättern har sannolikt tidigt rest sig ett värn eller vårdtorn vid Motala. Ett annat vid Boren: Ulvåsa, där, på den landtunga varest åsen dalar ned i sjön, en befästning tidigt anlades, genom en grav avskild från fastlandet. Den borgruin, som nu är synlig, talar med sina gotiska spetsbågar om en något senare tid: det var Ulf*Fig. 5. Grundplan och snitt av Svaneholms rundborg — Nils Olsson.*

Gudmarssons borg, där hans maka Birgitta Birgersdotter några år residerade. Vid älvens utlopp i Roxen låg Biskopsbro (Kungsbro), på sjöns norra strand Grensholmen. I Roxen faller också Stångån ut, och där var biskopsstaden belägen. Linköping fick redan på 1200-talet en fast murad biskopsborg. Från sydost var stiftsstaden också väl bevakad. OvanförStångån och slätten reser sig, sju kilometer från Linköping, ännu i dag Vårdsbergs ståtliga rundkyrka. Över den andra, en gång befästade våningen höjde sig här ett åttkantigt torn. Det är den mest typiska bevak-ningsplats man kan tänka sig. Där har vårdkasen antänts när fiender hotade — Vårdsberg är ännu i dag synligt från Linköping. Kyrkofästet omgavs av ringmur, kanske också av andra fasta hus.

Öster om Vårdsberg grundades på 1100-talet Askeby kloster. Mot cisterciensernas regel fick kyrkan här ett

resligt fast torn. Askeby flankerades på ena sidan av Törnevalla och på den andra av Bankekinds fasta kyrktorn. Längre ned vid samma vattensystem reste sig Bosholmens borg (Bjärka), och söder därom stod ett fäste vid Bro (Brokind), kanske också ett rundtorn; och slutligen ännu en rundkyrka, den nu rivna Tjärstad.

Till detta vattensystem har man kunnat tränga in från Valdemarsviken.

I skärgården stodo vårdkasar, men landskapets sydöstra del har i det inre ända fram till Stångådalen haft föga att bevaka. Först närmare Slätbaken och det rika Vikbolandet framträda murade borgar: Torönsborg, Stegeborg (vid det smalaste sundet) samt något innanför Skällvik (som skulle vara det gamla Stegeborg) och längst in Mems borg. Söderköping var härifrån väl bevakat. Mot Bråviken skyddades Vikbolandet av Stensö borg och längre bort Bråborg, som försvårade anfall mot Norrköping. Närmast skyddades detta samhälle av det Ringstadaholin, som blev ett av Bo Jonsson Grips förnämsta borgfästen. På Bråvikens norra strand låg en större ort, Svintuna. Där (vid Uttersberg) finnas lämningar av ett rundtorn.

Av de tre betydande rundborgarna i Östergötland ha vi ovan dröjt vid Svaneholm; Stensö förtjänar också några ord. Belägenheten är ypperlig: en bergkulle, som stupar brant ned i vattnet och på innersidan omgives av träsk. Rundborgens nedre våning är med sin trappa i muren och sin fönsteröppning i djup smyg samt anfanget till det enkla kors-valvet en bland de vackraste och mest intressanta borglämningar från den äldre medeltiden som vårt land äger. Den runda borggården omgavs av en mur; vid den stod ytterst över branten måhända ett mindre vakttorn. Borgen tilldrog sig redan N. M. Mandelgrens uppmärksamhet, och i våra dagar har Martin Olsson undersökt densamma.

**Fig. 6. Stensö rundborg. Uppmätning av K. v. Schmalensee och H. Åkerlund.*

Västergötland stod i flor under 1000-talet, då den mäktige Ragvald Jarl här residerade, och då Sveriges och Norges konungar här möttes. Vid Husaby bosatte sig Olof Skötkonung; kungsgården donerade han till biskopsstolen i Skara. De äldre byggnaderna ha sannolikt fått vika redan*Fig. 7. Från det yttre av Stensö borg. — Foto: Herbert Johansson 1936.*

då biskop Brynolf Gerlaksson uppförde den borg varav ännu en ståtlig rest kvarstår. Biskopsstaden synes själv icke ha haft någon borg under den äldre medeltiden — namnet »Skaraborg» tillhör en senare anläggning. Dock skulle man kunna antaga, att på ön nedanför domkyrkan i den lilla ån, där sedan veterinärinrättningen uppstod, har stått ett vakttorn (kanske av trä). Och i söder bevakades staden av Gälaqvists kungsgård, varav man ännu ser vallar och gravar kring en fyrkant. På 1200-talet var denna borg av betydenhet men synes ha förlorat denna redan under följande århundradet. Öster om Skara anlades — kanske av Magnus Ladulås — kungsgården Götala, vars saga blev än kortare. Det starkaste västgötafästet under folkungatiden var Axevalla, som sannolikt hör till de äldsta. Det låg på en udde i den efter det fasta huset tydligen uppkallade Husgärdessjön, med tredubbla gravar mot fastlandet och en pålbefästning i sjön. Sannolikt redan under Magnus Ladulås' tid utbyggdes den till en salborg med en borggård; (det »nya slottet» omtalas 1315). I östra delen av landskapet utgjorde kungsgården Leha den fastaste punkten. Det var ingen vattenborg i vanlig bemärkelse utan en bergborg, även om den har omgivits av gravar med vattnet från tvenne bäckar. Den var anlagd på en utlöpare av Varvsberget och hade en betydlig utsträckning. Säkerligen*Fig. 8. Från det inre av Stensö borg. Man observerar t. v. anfanget till det primitiva korsvalvet. — Foto: Herbert Johansson 1936.*

hör den till de äldsta borgar i landet och har spelat en stor roll i striderna mellan Sverkerska och Erikska ätterna. Ett avgörande slag stod här år 1208. Från 1300-talets början tillhörde det Linköpings biskopsstol (en donation av hertig Bengt Birgersson). Såsom de flesta andra västgötaborgar är denna ännu icke noggrant undersökt, än mindre utgrävd. C. G. Styffe skriver (1880): »Lämningar av ett boningshus om 206 fots längd och 100 fots bredd med tre fristående runda torn äro sannolikt från 13:de seklet». 1932 skriver Martin Olsson om borgen: »Den har grundrester bevarade av ett rektangulärt stenhus av ungefär 60 meters längd och 30 meters bredd med ett flertal rum. Även finnas rester av jordvallar, i stor utsträckning förstörda, och slutligen kan en stor cirkelrund jordhög invid det rektangulära huset möjligen innehålla resterna av en rund kastal . . . Den rektangulära husgrunden

innehåller rikligt med tegelrester och synes härstamma från en relativt sen period av medeltiden. Det är emellertid troligt, att anläggningen i sin helhet går ganska långt tillbaka i tiden». Strax nedanför borgberget ligger den gamla märkliga kyrkan. Man torde icke misstaga sig om man antager att det första borgbygget i Lena haft någon förbindelse med anläggningen av de*Fig. 9. Skagaholm. Planteckning av O. Lidén.Fig. 10. Elleholm. Planteckning au P. H. Enger.*tre rundkyrkorna Dimbo, Skörstorp och Agnestad, belägna på rätt kort avstånd i söder och sydväst — de enda rundkyrkor som förekomma i Västsverige. Bland övriga kyrkor i denna trakt har Valstad och Mularp medeltida torn. Nära den förra kyrkan låg den gamla kungsgården Et-tak. Men för övrigt är det påfallande att man — såsom ovan anmärkts — icke påträffar fasta hus och torn närmare Vättern på hela västgöta-sidan. Vätterns västra stränder visa ju en vida kargare natur än de östra: där var mindre att bevaka och försvara än på östgötasidan.

Ej långt väster om Lena låg Gudhems berömda kloster, söder om Hornborgasjön. Här fanns också »vid östra kanten av kalkstensterras-sen» en borg kallad Dala, varav ännu för 200 år sedan (enligt en källa anförd av Styffe) en ansenlig ruin kvarstod (16 meter i höjd, 9,5 X18 i fyrkant). Detta var tydligen huvudbyggnaden, en högborg från medeltidens senare del; nedre våningen hade ett valvrum uppburet av pelare och fyra smärre rum.

Norr om Lena och Dala finner man gamla borganläggningar först på andra sidan Billingen närmare Vänern. Vid sjön Ymsen lågo Ymseborg och Säckestad, och längre upp nära Gullspångsälvens utlopp i Vänern Agneholm. Alla dessa voro typiska vattenborgar, de två sista belägna på öar. Ymseborg, som ligger mellan sjö och kärr, har undersökts av Martin Olsson; borgen har haft ett kärntorn med omkring 10 meters sida samt en ringmur; nedanför på en avsats märkes en brunn och något utanför synes en förborg ha legat. Ymseborg synes ha blivit förstörd 1282 och är i varje fall därefter icke omtalad.

Gå vi nu längre mot väster, följande Vänerns södra strand, påträffa vi mellan Mariestad och Kinnekulle lämningarna efter en av landets mest betydande äldre medeltidsborgar, Aranäs (Årnäs). Den ligger på en udde i nyss nämnda sjö och skiljes från fastlandet genom dubbla gravar. Emellan dessa gravar har legat en förborg. Vid Bror Schnittgers utgrävning gav jordlagret under borgen anledning till antagandet att här ursprungligen varit ett timmervärn. Sannolikt under 1100-talets senare del har ett fast stenhus tillkommit, vars murverk bestod av finhuggen sandsten på skråsockel — en liknande teknik som i de samtida kyrkorna. Borgen, som är avlångt fyrkantig, har varit tillgänglig genom två högt belägna dörröppningar. (Denna typ överensstämmer med den västerländska, särskilt den normandiska, under den äldre medeltiden.) En ringmur harunder 1200-talet uppförts omslutande en borggård; här har tegel också kommit till användning. I borgkärnans mur ser man en brunn; spis och bakugn åter äro anbragta i ringmuren. Historiskt är Aranäs mest bekant såsom Torkel Knutssons borg; efter hans fall (1305) torde den ha förstörts.

Liksom med den senare borgen i Husaby är biskop Brynolf Gerlakssons namn förbundet med uppbyggandet av Läckö. Här fanns dock en borg tidigare, och möjligen går dess anläggning tillbaka till den äldre medeltiden. — På norra sluttningen av Kinnekulle har sannolikt legat en annan i historien omtalad borg, Forsholm i närheten där Forshems romanska kyrka ännu reser sig. Sydväst om Kållandsö möter oss i Tuns socken minnet av en borg, vars rester lära träffas i »stenkullen» nära kyrkan. Detta gods tillhörde — åtminstone under den senare medeltiden — släkten Posse. Likaså Såtenäs nära Vänern. Söder om denna vik av Vänern (i Viste härad) låg den gamla kungsgården Levene, vars traditioner gå tillbaka till Sigrid Storrådas dagar och det stora arvet efter henne, Sigrit-helev, och där särskilt konung Stenkils minne länge bevarats; där skall en av hans efterträdare, Håkan Röde, vara begraven. Liksom Läckö tillhörde Levene en tid de mäktiga Algotsönernas ätt. Den donerades sedan till biskopsstolen.

Slutligen ha vi att på tal om Vänerns stränder nämna Dalaborg, anlagt på en klippa vid utloppet av den nu s. k. Dalbergsån; gården bredvid heter Slottsbacken.

I Värmland — som f. ö. har mycket få medeltidsminnen — finnas traditioner om och lämningar av borgar särskilt vid Vänerns stränder. Borgvik och Slottsbron norr om Säffle talar härom (Edsholm). Österut,, nära det nutida Kristinehamn, låg Saxholm, en av de få rundborgarna i Västsverige. Agneholm vid västgötagränsen är

nyss nämnt.

Göta älv bevakades strax söder om utloppet ur Vänern av det fasta slottet Ekholmen, som låg på en holme ovanför Trollhättan med Stallbacka på den ena sidan och Ladugården på den andra. En kungsgård, Hålasjö, som omtalas i Västgötalagen, låg något österut vid foten av Billingen. Längre ned vid älven låg Västsveriges första stad Lödöse, vars fasta hus spelade en betydande roll under folkungatiden och senare. Mycket har icke kommit till eftervärlden om denna borgs utseende. Och ännu mera okunnig är man om Stynaborg, som skulle ha legat här i närheten.Vid sjön Anten öster om Lödöse låg en stark borg, Loholm. Ett par kilometer därifrån uppstod emellertid en ny borg, som snart ersatte Loholm: det var Grävsnäs, redan bekant under medeltiden men med sin mest glänsande period under 1500- och 1600-talen. Harald Olsson, som undersökt dessa borgar, har meddelat mig, att Loholms borg uppbyggts på en avlång klipphäll, som på två sidor stupar brant i vattnet; på uddens östra spets höjer sig en kulle, som möjligen kan innehålla lämningarna av en rundborg.

Där älven var smalast låg vid Hisingen på en nu landfast holme det en gång betydande slottet Lindholm, vilket var anlagt före Birger Jarls tid. Slutligen är vid älven på svenska sidan att omtala Älvsborg, vars anläggning möjligen faller under den tidiga medeltiden, men som först senare blir omtalat — en träborg, som vi känna genom en intressant teckning från 1502 och som först genom Gustav Vasa och hans söner förändrades till ett stenbyggt fäste (fig. 23).

En gränsfästning, som i äldre tider var den mest betydande mot Hal-landssidan, var Öresten, beläget på en klippa vid Öresjöns utlopp i Viskan. Man känner därom att det, efter förstörelse, återuppbyggdes först under Karl Knutsson och sedermera under Sten Sture d. y. men redan 1521 revs av en folkhär. På det s. k. Slottsberget skola lämningar finnas kvar av grundmurar samt en brunn, som ständigt håller vatten.

Vid Ätran möttes fienden först av Kindahus (Kindaholm) beläget på en halvö, vars ena sida begränsas av Kalvån, som här faller ut i Ätran. Längre upp i Åsarps socken låg Opensten på en klippa, som omflytes av Sämsån samt en mindre å (vilkas vatten utgå i Ätran). Man fick här — såsom ofta vid dessa borgar — passera en förborg och därefter tränga fram till det egentliga fästet. Detta har här huvudsakligen bestått av ett fyrkantigt kärntorn. Ätrans vattensystem går upp i Ås härad, och här möta oss borglämningar särskilt vid sjöarna Tolken och Mogden. Mest betydande av dessa synes ha varit Vätersholm (nu på Hökerums ägor), vilken omtalas som kungsgård.

Vid en av källsjöarna till Ätran (nordost om Ulricehamn) låg Vinstorp, varifrån en berömd släkt härstammar; här träffas rester av en borg från senare medeltiden, den äldre skulle ha legat vid den s. k. Gammelgården.

Till Västergötland räknades i gamla tider delar av Mo härad. I Mul-serydssjön skola lämningar efter en borg förefinnas jämte en brygga.För övrigt torde odlingen från den äldre medeltiden i detta härad ha varit ganska ringa, och såsom vi skola se vid behandlingen av Småland, synes både här och längre ned vid Nissa-stigen behövliga befästningar endast ha utgjorts av trävärn.

I Mo härads Smålandsdel och söder därom i Vestbo, där Nissan drager fram, synas inga murade borgar blivit anlagda, men väl har man kunnat hava bålverk av timmer jämte bråten och annat stockvärn.

Västgötaintresset har icke sträckt sig långt in i Småland, om än Mo härad räknats till Skara stift. Västgötalagmannen mötte visserligen konungen under dennes Eriksgata vid Junabäck i äldre tider, senare (från 1300-talet) uppträdde Tiohäraders lagman såsom representant för »virdar och alla smålänningar». Linköpings stift sträckte sig ut över dessa trakter och vida längre. Om Växjöstiftet, såsom jag förmodar, en gång varit större än Värend, som det (enligt de historiska källorna) under medeltiden blott omfattade, så har Linköpingsbiskopen, sannolikt tidigt under 1100-talet, slagit under sig Småland västerut, så att stiftet där gränsade till Lunds stift och Danmark, liksom det österut över Kalmar fogati nådde gränsen till Blekinge. Öland hörde också till Linköpings stift, liksom även Gotland. Man vet från 1100-talets slut att det var stridigheter mellan biskoparna av Linköping och Växjö — de hade nog pågått länge — och försvarsanordningarna i det inre av Småland kunna därav ha varit influerade.

Norra delen av Småland behärskades under den äldre medeltiden av kungaborgen på Visingsös södra udde, Näs. Vad som av borgen räddats — till stor del genom Algot Fribergs försorg — från Vätterns uppslukande vågor visar en vackert murad anläggning med rundtorn i väster (kanske det äldsta vakttornet) och ett fyrkantigt torn i öster, i det inre runt och täckt med ett egendomligt kupolvalv. Det var Sverkerättens borg, liksom den kanske något äldre borgen vid Alvastra. Om, såsom man kan förmoda, ett vakttorn har legat på klinten ovanför Grenna, där sedan Brahe-hus uppfördes, har därmed den närmaste signalförbindelsen med fastlandet kunnat upprätthållas. Visingsö har under den äldre medeltiden dessutom fått två kyrktorn, vid Ströja och Kumlaby, och från det sistnämnda har avståndet icke varit långt till östgötagränsen. Något längre upp möter oss här det fasta kyrktornet i Ödeshög, strax söder om Alvastra.De fem nordliga Smålandshäraderna hörde senare till Rumlaborgs län. Detta fäste låg vid en krökning av Huskvarnaån nära dess utlopp. Det hade vallar och dubbla löpgravar men synes icke haft något fast stenhus; det myckna timret man funnit i de forna gravarna (vid undersökningar av Georg Sahlström) tyder på att den kan karakteriseras som en timmerborg — kanske en sådan, som möter oss på den bekanta bilden av Älvsborg (från 1502). Sannolikt är anläggningen vida äldre än konung Albrekts tid, från vilken däremot »Garpe skans» i närheten torde härstamma. Stensholm, ovanför vid Huskvarnaån, har måhända, av namnet att döma, haft ett fast hus, möjligen dock endast ett timmervärn, liksom Ramsjöholm vid den inre Holavedsvägen ett par mil därifrån.

Vedbohäraderna synes, liksom Mo, icke haft behov av bevaknings-byggnader. Gamla gårdar finnas väl, i synnerhet i norra Vedbo, en eller annan — såsom Göberg vid Svartån — ha haft ett fast hus (troligen från senare medeltid), och på Askeryds säteri, nära gränsen till Ydre, ha nyligen upptäckts lämningar av en borg, som torde ha tillhört biskopsstolen i Linköping.

Det gamla folklandet Njudung, nu delat i två härader, Östra och VästrÄ, synes under den äldre medeltiden haft ett centrum i närheten av det nuvarande Vetlanda, nämligen Hultabodaö (Hultaby borg), vilket behärskar ett rikt sjösystem som sluter sig till Emån. Av den ståtliga borgen, som vi framför allt genom Harald Olssons undersökningar känna, var säkerligen rundtornet i nordväst den äldsta delen (pl. X). Till detta slöt sig ursprungligen blott trähus, och själva rundtornet, vars nedre del är sprängd i klippan, har hell visst i sin övre del varit av trä (ingen sten men väl mängder av spik ha blivit funna i tornets botten). Den övriga borgen med den ståtliga fritrappan är sannolikt från 1200-talets slut och byggd av någon förfader till Erengisle Sunesson, den mäktige Orkney-jarlen, som residerade här vid och efter 1300-talets mitt; den representerar vad man kan kalla salborgen, den andra perioden i den murade borgens medeltida utvecklingshistoria. Nedanför borgen löper åt sjösidan en hög vall, vilken fortsätter på landsidan, där sankmarker snart vidtaga. Vid borggården har legat i regelbundna rader ett stort antal trähus, vilket tyder på att borgherren haft en manstark tjänstepersonal och besättning. En väl murad brunn är också bevarad.

Det närbelägna Vetlanda har ännu kvar sitt fast murade kyrktorn,varifrån man har kunnat stå i signalförbindelse med Hultaby. Ej långt från Hultaby, vid samma vattensystem, har man på Drakekullas ägor funnit en vidsträckt borglämning, där man bl. a. iakttager en stor »källare» — nu Källarholmen kallad. Denna borg, som omgives av en liknande vall som på Hultaboda ö, lär snart komma att närmare undersökas. Ett par mil längre ned i sydost vid samma vattensystem påträffas en borglämning, på Biskopsö i Serarpsjön, Näshults s:n. Vid Serarp går den stora landsvägen fram, som sedan urgamla tider ledde upp från Kalmar, över Vetlanda, till Stockholm. Borgkullen på Biskopsö har en regelmässigt rund form; tornets inre fylles nu av nedrasad sten, yttérmurarna äro som vanligt gräsbetäckta och äro starkt sluttande. Trähus ha sannolikt rest sig i närheten, och spår av odlingar finnas. Borgområdet på den rätt vidsträckta ön, som har svårtillgängliga stränder, är avgränsat genom en grav. Enligt en mycket gammal tradition skall den siste biskopen, som här vistats, hava blivit innebränd.

Västra härad synes under den äldre medeltiden haft sitt förnämsta fäste i Sundholm, vilket även sedan omtalas med hövidsmän, t. ex. av familjen Sture. Var Sundholm legat är ännu icke fullt uppklarat; troligt är att den låg vid en sjö eller mellan två sjöar i Hultsjö socken. Ett Sturegods var Ekesjö-Hovgård beläget i en liten sjö nära det nuvarande Sävsjö; den ståtliga ruinen visar en Vasatidens borg, men den omsluter rester från medeltiden. Från medeltiden — om än dess senate del — stammar också Björnskogs borgruin (nyligen utgrävd av Karin Lander-

gren).

Bland kyrkorna vid Emåns vattensystem hade Skepperstad ett fast torn. Så också något väster ut Norra Ljunga. Med denna kyrka ha vi emellertid kommit över vattendelaren och in till de åar och sjöar, som ge sitt vatten till Lagan.

Lagasystemet är utmärkande för Finnveden. I Vidöstern mötas vattnen från den övre Lagan och de österut belägna sjöarna, som utfalla genom Toftaån. Här i hjärtat av Småland låg den gamla kulturhärden Nydala cistercienskloster; och söder därom Rydaholm, en socken, som skjuter ned som en kil i Värend. Det ligger en viss sannolikhet i den gissningen, att Linköpingsbiskopen låtit bygga Rydaholms kyrka med ett väldigt dubbeltorn som en parallell och som en motsats till Växjö domkyrka — båda tornen stå ännu kvar, om än Växjötornet förlorat sina båda spiror. I

Vårt fasta försvar 3.socknens västra del ligga sjöarna Furen och Flåren. Vid Ed på yttersta udden av det näs, som bildas av Flåren och den å, som förbinder denna sjö med Furen ser man en borgkulle avskild genom två gravar från fastlandet (enligt Bror Kugelberg); detta har varit det sägenomspunna Trolleborg, ett av den stolta ättens första urhem.' Där bodde — åtminstone under 1300-talet — fogden i Östbo härad.

Från nämnda sjöar går vattnet västerut genom Toftaån till Vidöstern. På en ö i denna sjö, mitt för Toftaåns utlopp, reste sig en än större borg, det äldsta Toftaholm. I en urskog med undervegetation av apel- och rosenbuskar återfinner man flera betydande tomtningar och murrester. Den största synes på sydvästra udden. Terrängen sänker sig terrassfor-migt åt nordöst där också flera »källare» jämte en brunn påträffas. En annan ö norr om borgholmen har det upplysande namnet Färgansö. Borgen synes ha florerat under 1200- och 1300-talen. Under 1400-talets förra del, då godset inköpts av Stenbockar från Västergötland, uppfördes några kilometer söderut på en långsträckt holme nära fastlandet (»Körsbärs-holmen») en ståtlig högborg, varav vackra murar ännu kvarstå.

Där Lagan rinner ut ur Vidöstern bildas en ö, och på denna resa sig Torsets skansar, vilka kanske dölja det gamla medeltida Torsisorg.

Vid Bolmen har legat flera sätesgårdar med fasta hus, både vid dess norra ända och på Bolrnsö samt vid utloppet i Bolmaån. Här har den under Engelbrektsfejden förstörda Piksborg blivit undersökt av A. Friberg och B. Kugelberg; borgen har varit en timmeranläggning innanför vallar, liksom Rumlaborg. Nordväst om Piksborg ligger vid Unnen Kungsholmen (också undersökt av B. Kugelberg) samt en annan medeltidslämning, »Käl-larholmen». Av större betydelse var den borg, som en gång reste sig på en halvö i den av Bolmaån genomflutna malmrika sjön Exen (sydost om Piksborg), bevakande den viktiga vägen till Markaryd. Enligt Eric Elg-quists undersökningar har detta varit Skagaholm, som omnämnes i äldre handlingar. Borgen har haft två gravar som skilt holmen från fastlandet, kanske också en tredje vallgrav (fig. 9). Kärnan i borgområdet har måhända varit ett rundtorn. Hela borganläggningen (undersökt av Oskar Lidén), är typisk för den äldre medeltiden; den omgavs av palissader i sjön. — Strax öster om Exen går Lagan fram. Vid den viktiga platsen Hamneda låg på en ö i Lagan Sunnerborg, vars rester genom vattnet nu äro mycket reducerade. Förstörd är också tyvärr den ståtliga kyrko-borgen vilken, liksom några andra kyrkor, i Östergötland och Kalmar län, hade ett fast mittorn.

Fig. 11. Plan av Agundaborg av P. G. Vejde. (B utmärker kyrkan.)

Från Laga-dalen gick en väg österut in till Värend. Här passerades de vattendrag, som gå ned till Möckeln, malmförande vattendrag, som komma från Rydaholm och Ryssby. Här låg på en udde i Ryssbysjön vaktborgen Ryssbyholm, också denna nu kallad Källarholmen (nära Sunnerå). Genom Stensjön, där ett fast hus reste sig på en halvö, går vattnet ned till Agunnaryd. Vid den lilla sjön öster om nuvarande kyrkan finnes en borglämning, där man synes kunna spåra ett rundtorn bredvid en avlång tomtning. Och strax intill, i den urskog som under århundradena vuxit upp på udden, påträffade Per Gunnar Vejde för ett tiotal år sedan grundvalarna till en kyrka med ett utdraget rakt kor (fig. 11). Ett intressant exempel på en borgkyrka. Längre ned, ovanför Helgeåns utlopp i Möckeln, ligga på västra sidan lämningar av en större medeltidsgård vid Rönnäs (Garpholmen) och på östra

sidan, där ån gör en krök och genombryter en sandås finns (nedanför Vedåsa) en borglämning av äldre medeltidstyp, med grav och tomtningar, möjligen å översta kullen en rundborg.

***

Mälarområdet och Kalmartrakten voro i gamla dagar de delar av Svea rike, som krävde det mest verksamma försvar mot anfall utifrån.Stockholm växte ju först upp till stad, sedan Mälaren blivit en insjö (under 1200-talet). Dessförinnan var Kalmar landets förnämsta handelsort.

Den rundborg som av Martin Olsson upptäckts på den gamla borgön vid Kalmar har kanske det svenska fastlandets äldsta borgmur (pl. IV); den var tidigast omgiven av timmervärn. Den korresponderade med rundtornet på klinten ovanför Ölands »borgholm».

Det rika folklandet Möre, vars huvudstad Kalmar är, kunde med sina öppna stränder lätt utsättas för angrepp, både från sjösidan och landsidan. Såväl det svenska riket som den svenska kyrkan — närmast Linköpings stift — hade här mycket att försvara.

Under 1100- och 1200-talen ser man den mest livliga byggnadsverksamhet utveckla sig i Möre. Ingen trakt i Norden kan uppvisa dess motsvarighet, vare sig man ser på stenhusens (relativa) antal på en kust-sträcka av omkring 60 km:s längd, eller på mångfalden av byggnadstyperna. Vid kusten och åmynningarna, samt nära där intill, resa sig de äldsta bevaknings- och befästningsbyggnaderna. Kalmar är ett centrum. Helt nära lågo söderut Bottorp, i väster Skälby, likaså norrut Björnö och Stävlö, sannolikt med fasta hus. Närmast möter man på norra sidan Kläckeberga kyrkofästning, och strax därvid Förlösa kyrka med sitt östtorn (pl. XIV). Från Björnö kunde Ryssbyån bevakas. Här stodo Åby kyrka med sitt breda västtorn samt Ryssby kyrka, också den ett kyrkofäste. Än starkare var linjen söderut. Hossmo (pl. XV), nära Ljungbyåns mynning, har alltjämt bibehållit sin karaktär av kyrkfäst-ning med mittorn. Där innanför stod Ljungby kyrka med ett fast torn (nedre delen bevarad som vapenhus). Och vid Ljungbyån ser man särskilt vid Kranklösa och Binga rester av urgamla försvars- och spärranordningar; ett mantal, hörande till Binga gård, bevarar ännu namnet Husholmen. Nära Hagbyåns mynning — som synes ha bevakats av en borg på Slättholm — resa sig de fordom befästa rundkyrkorna Hagby och Våxtorp (fig. 12). Där stod också Arby kyrkas präktiga (nu rivna) försvarstorn, som haft två spiror. Strax söder om Våxtorp ligger Halltorps kyrka, som haft befästningskaraktär. Där utanför i havsbandet har Värnanäs måhända tidigt varit belastat. Något längre ned ligger borgruinen Påbonäs, och på andra sidan gränsen höjde sig danskarnas fasta borg Brömsehus.

För anfall längs efter Lyckebyån stod Vesaborg (i Vissefjärda) på*Fig. 12. Våxtorps rundkyrka. Till höger skymtar Hagby rundkyrka. — Pennteckning ur N. I. Löfgren Calmar stift I. A.T.A.*

vakt, beläget på en holme där ån faller ut i Kyrksjön och klockstapeln reser sig (nu försvunnet). Längre upp vid gränsen till det inre Småland har ett fäste i Fagerhult, Ringvidahult, kunnat bevaka den viktiga vägen från Kalmar mot nordväst. Och här fortsatte, såsom vi ovan sett, bevak-ningssystemet i Östra härad.

Såsom kyrkofästningar, d. v. s. avlånga kyrkor med befästade övervåningar, ha ovan nämnts Kläckeberga, Ryssby, Hossmo och Halltorp. Sådana äro för övrigt i Norden mycket sällsynta (jfr dock nedan om Öland).

Av befästade rundkyrkor ha vi ovan nämnt två, Hagby och Våxtorp.

Den på Öland vanliga typen med torn över koret i öster har en representant på Kalmar fastland, nämligen Förlösa.

Det breda västtornets typ, som är karakteristisk för östra Skåne, återfinna vi också i Möre: Åby, Ljungby och Arby, det senare tornet försett med två spiror liksom Växjö domkyrka och Rydaholms kyrka i det inre av Småland.

Vi ha således i Möre kunnat konstatera fyra olika kyrkotyper, alla tjänande försvarsändamål, vilka — och detta är det märkliga — tillkommit under samma period, den romanska stilperioden. Sannolikt ha de alla uppförts under 1100-talet, då — av allt att döma — faran för östbaltiska härjningståg ofta var överhängande.

De övriga häradena av Kalmar län kunna icke i här föreliggandeavseende jämföras med Möre. Särskilt är det anmärkningsvärt, att kyrko-fästningar saknas, vare sig avlånga eller runda. Endast ett och annat fast murat kyrkotorn förekom här under medeltiden. Som vaktposter ha för övrigt, såsom vanligt vid kusterna — vilka här äro mera bergiga än söderut — använts vårdkasar, av vilka flera ännu äro bekanta (undersökta, särskilt från filologisk synpunkt, av Ivar Modéer). Emellertid ha här även rundborgar anlagts under den äldre medeltiden. En vacker sådan lämning ser man vid Alsteråns mynning (Strömserum) jämte en fyrkantig fästningsanläggning. En borg har också — enligt Manne Hofrén, vilken i sin bok om herrgårdarna i Kalmar län meddelar värdefulla upplysningar om de äldre borgarna — funnits på Björnö vid Mönsterås. Troligen stod även en sådan vid Emåns mynning (Emptnisholm). Gamle-byfjärden bevakades av ett fäste på en ö utanför Gräntzö, vilken borg tydligen har varit äldre än Stäkholm eller i varje fall äldre än det slott, som vid 1300-talets mitt byggdes för att skydda Västervik. Så har också före det senmedeltida Fågelvik säkerligen ett ännu äldre fäste bevakat infarten till Valdemarsviken.

Vid vattendragen i Sevede och Aspelands härader samt Tjust byggdes under medeltiden en mängd fasta hus av vilka några kunna ha gamla anor, så t. ex. Bo Jonssons Vinäs vid Storsjön (ej långt från kusten). Vidare må nämnas inne i landet borgarna vid Emåns och Stångåns vattensystem.

Vad slutligen Öland beträffar har på klinten ovanför borgholmen stått ett runt vakttorn vars rester man i våra dagar uppgrävt i Vasaborgens gård. Ett liknande vakttorn har stått på öns södra del å Albrunna alvar. Öns väldiga fornborgar ha även under medeltiden kunnat tjäna som provisoriska tillflyktsorter; vid Gråborg har ett murat porthus (under 1200-talet?) tillkommit. På öns norra ända märkas ett par kyrkofästen i två våningar: Böda och Källa. Även de övriga kyrkorna på Öland — ett 30-tal — ha tjänstgjort vid bevakningen; de flesta ha varit av den s. k. klövsadeltypen, d. v. s. med torn i öster samt ett (något senare) i väster (dock numera förstörda eller ombyggda). På öns östra kust äro dessa tornkyrkor med slående regelmässighet placerade på omkring 7 km:s mellanrum — en enastående vacker bevakningskedja utanför ett lands kuster. Vakttornet på klinten över Borgholm har kunnat uppfånga signalerna från dessa utposter och har transporterat dem vidare till fast-landet. Från kyrkorna norr och söder därom har bevakningssystemet också kunnat uppehållas. En borglik karaktär hade särskilt Torslunda mitt emot Kalmar.

* *

Värend och Blekinge omfatta — man kan säga som en sluten enhet — ett vattensystem, det som mynnar ut i Mörrumsån, samt öster därom en rad av nästan parallellt flytande åar, av vilka de viktigaste äro Ron-nebyån och Lyckebyån. Var centrum under förhistorisk tid för denna slutna landsenhet var beläget — om det överhuvudtaget fanns ett fast centrum — är icke utrönt. Man tänker gärna på Torsås och Inglingehög. Med kristendomen — alltså under 1000-talet — synes Värend fått sitt centrum i Växjö. Blekinge var kanske då redan avskilt eller höll på att avskiljas. Det räknas (av Adam av Bremen omkring 1070) Dalby- och Lundabiskopen Egino till förtjänst, att han »omvände de vilda blekingarna».

På den mark, som enligt sigfridslegenden tilldömts kyrkan och biskopsstolen för mordet på Sigfrids medhjälpare, anlades en biskopsborg, som fick det nu bekanta namnet Kronoberg (anledningen till denna namn-givning ännu icke uppklarad). Genom undersökningar under den sista tiden torde man ha rätt att påstå, att det innersta rundtornet i nordväst (fig. 3 och pl. XI) varit den ursprungliga biskopsborgens kärna, kanske härstammande från 1100-talets slut. Den har sedermera blivit ombyggd, åtminstone till sina övre delar, och omgavs under Vasatiden med den nordvästra rondellen. Det nedersta partiet visar den bästa murningen och den korrektaste rundeln. Den överliggande murens större oregelmässig-het tyder på en senare tid: ursprungligen har då det övre partiet endast varit av trä. Till den senare medeltiden kunna hänföras åtskilliga delar av det nuvarande slottet samt anläggningarna på Stallholmen. Liksom de tidigt medeltida rundborgarna i allmänhet saknade rundtornet å Kronoberg ingång i nedervåningen.

Det gäller emellertid icke om Kronoberg vad som gällde om rundborgarna i Kalmar och Stockholm, nämligen att de på korta avstånd flankerades av andra befästningar, vakttorn, borgar och kyrkofästen. I Värend blevo dessa, naturligt nog, icke så talrika som i Möre eller vidMälaren. Men ett förvånande stort antal fasta hus och vakttorn hava genom nyligen skedda undersökningar dock kunnat konstateras.

Kronoberg, som behärskade Helgasjöns södra områden, synes icke hava haft några sekundanter på sjöns övriga stränder, utom i nordost, där de största tillflödena rinna ut. Vid Åby skulle man väl kunna söka ett vakttorn. Där ovanför i Bergs socken låg i en liten sjö på Slättö en medeltidsborg. På sjöns södra strand var fordom en kungsgård. Borgen på Slättö visar, enligt undersökningar av P. G. Vejde och I. von Schantz, flera tomtningar, däribland en »källare» samt en »hög av sten och jord», möjligen lämningar efter ett runt vakttorn. Borgen har ett visst litteraturhistoriskt intresse, enär den en gång sporrat Viktor Rydberg, vilken såsom gymnasist var informator på Bergs kungsgård, till den romantiska miljöskildringen i Singoalla.

Invid Helgasjön något söder om Åby ligga medeltidsgårdarna Ekna och Eknaholm. Såsom namnet antyder hade den sistnämnda ett fast hus; den vackra borgkullen höjer sig alltjämt över sjön, och ganska oskadad ligger därvid en källare med väl slaget tunnvalv (från 1500-talet?). De nämnda gårdarna voro i händerna på stora släkter, likaså Lidboholm eller Ön i sjön Örken, den äldsta gård som veterligen tillhört den stora ätten Trolle. Ansenliga borglämningar visas ännu på den väl 100 m. från stranden liggande ön, och av bron mellan denna och fastlandet kvarstå ännu i sjön ett trettiotal väldiga ekpålar •— en och annan synlig över vattenytan under torra somrar (pl, II och fig. 13). Borgens situation, behärskande Uppvidinge, visar Värends sista stora kulturpost i öster.

Där vattnet från Örken faller ut i en strid älv har förf. vid torpet Holm (ovanför Böksholms sulfitfabrik) nyligen upptäckt en borgkulle med tomtningar av ett rundtorn och en (stumt) därtill sig slutande rektangulär byggnad (fig. 26), se vidare nedan.

De rester av medeltidshus, som man funnit på den till Kronoberg hörande delen av Helgö, ha kanske haft samma betydelse som de »käl-larholmar» (med fatburar), som på många håll vid de gamla borgarnas närhet kunna i Småland konstateras.

Vid Helgasjöns utlopp, det sönderdelade Helgavärma, skulle man vilja söka ett vakttorn, t. ex. på Gammelholm vid Räppe station, likasom något längre ned, där ån utvidgar sig till den lilla Bergqvarasjön. Det senmedeltida Bergqvara slott, vars ståtliga ruin — med sina minnen av TrollarFig. 13. På Husholmen å Lidboholm (Ön) märkas två stora tomtningar, den ena kanske för ett ekonomihus, den andra för bostadsborgen. Bilden visar denna senare plats.

Foto: Nils Olsson 1938.

och Sparrar — alltjämt väcker intresse och beundran, har säkerligen icke varit den första befästningsanläggningen på udden i sjön. Och mellan Bergqvara och Växjö reser sig alltjämt ett en gång belastat torn från den äldre medeltiden, Bergunda kyrkas torn, varifrån man väl har kunnat signalera till kyrktornet i Växjö. (Se uppsats av Erik Johansson i Hyl-tén Cavallius föreningens Årsbok 1938.)

Växjö domkyrka står alltjämt kvar som en ansenlig rest av den första murverkstiden i Värend. I tider av ofred har det, på sin kringflutna av murar omgivna holme, kunnat vara en tillflykt för stadens ledare, andliga såväl som världsliga.

Där Helgasjönsystemets vatten faller ut i Salen, just på hörnet mellan den forsande ån och sjön — en fullkomlig typisk situation, som vi känna från så många håll i vårt land — ligger en vacker borgkulle vid Os. Den visar en fullkomlig rundtornsanläggning, men har icke haft större byggnader vid sin sida, utan stått som ett isolerat vakttorn (pl. VIII). Till-hörande bostäder ha sannolikt varit av trä liggande vid ån, där en gammal brunnsanläggning alltjämt talar om bebyggelse.

Vid Salens utlopp i Husebyån ligga ett par holmar, av vilka den ena, den s. k. Tyskön (jfr Garpeholm, Garpeslott etc.) har ett större röse, som kan vara en rest av ett medeltida vakttorn (fig. 14). En borg benämnd Svaneholm skall ha legat vid detta vatten — kanske längre ned där Huseby slott nu reser sig.

Vid Vederslövssjön, öster om Huseby, har också legat medeltida hus. Äldst torde Allatorp vara — kanske redan en fornborg — där man ser ett par »källartomtningar» samt i den vackra borgplatåns ena hörn mot sjön nedre delen av ett runt vakttorn.

Det stora öppna partiet av sjön Åsnen har i öster bevakats av Jätshohn, på en ö vid Jätsberg; ön kallas också Brännholmen, vilket kan antyda en signalstation. Här ligga grundvalarna till ett större hus samt en mindre »källare» vartill sluter sig en (nu ommurad) liten rundbyggnad; denna har kanske en gång utgjort nedre delen av ett vakttorn. Jätsholm innehades under 1300-talet av Bjelke-ätten, vilken liksom den stora ätten Båt tidigast möter oss i Småland. Till de värdefullaste tillgångarna hörde här, såsom jag ovan antytt, under äldre tider sjömalmen. Vid storgårdarna funnos smältor och smedjor. Vid Jätsholm liksom vid Allatorp kan man vid stranden nedanför borglämningarna finna åtskilligt slagg, ja till och med järnbitar.

I södra delen av den stora sjön Åsnen, där vattnen sammandraga sig vid Vemboö, lågo fordom gods tillhöriga ätterna Båt och Trolle. Bostorps-gårdarna vittna härom, och vid den fruktbara stora halvöns västra strand ser man ännu resterna efter en väl anlagd medeltida klövjeväg. Härutanför, vid den aldrig tillfrusna kungsådran, ligger Bos holme, med en ansenlig borgplatå, nedanför vilken synes en väl murad cirkelrund brunn samt resterna av ekonomihus, med ett måhända ännu bevarat källarvalv (fig. 15, 16). Av en fatabur belägen på Källarudden i Vemboö synas ännu spår. Än ståtligare var, några kilometer söder därom, det sagoomspunna Hake slott (fig. 17, 18), där man ser en väldig borgplatå, med lämningar av en större sal (eller »källare») samt i det nordvästra hörnet en kulle, som kan dölja resterna av en ursprunglig rundborg, i analogi med förhållandet i den nu uppgrävda borgen vid Hultaby (nära Vetlanda). Vid Hake slott har man bl. a. funnit resterna av en gammal järnsmälta.Fig. Ii. Ty skön i Husebyån. Den åtskiljes från en större ö genom ett sund (grav?). Stenhoparna på ön ge knappast föreställning om någon byggnadslämning.

Foto: Nils Olsson 1938.

Om en ännu äldre kultur — en mångtusenårig äldre — vittna de talrika fynden av flintredskap i dessa trakter. Flintredskap och malmklumpar eller slagg beteckna ju helt olika kulturperioder; men här vid Åsnen har odlingen alltjämt burits upp av gynnsamma naturförhållanden (fig. 4). Bland dessa intar fisket ett av de förnämsta rummen. Ett sådant namn som Ålshult (i sydvästra delen av sjön) ger syn för sägen; Ålshult var också fordom ett järnbruk. Strax nedanför Hakekvarn ligger ön Mysk-holmen, som också har rester av medeltidshus och där flintor och malmklumpar påträffas vid de fiskrika stränderna.

Om det stora ålfisket får man alltjämt en levande föreställning ett par kilometer söder om Hakekvarn. Där lågo fasta stenhus på Blidingsholm samt Eveholm, behärskande den stora vattenfåran med det rika fisket (pl. III). För de kyrkliga myndigheterna voro dess fiskevatten under medeltiden ytterst begärliga, och Växjö domkapitel kom också att äga stora jordagods vid Åsnen.

Ännu en borganläggning är att annotera å den småländska sidan av Mörrumsvattnet. Det är »Trojenborg», en väldig gräsbevuxen kägla om-Fig. 15. Vg av Bosholm frän söder.. Foto: P. G. Vejde.

given av gravar. Den ligger på näset mellan Hönshyltefjorden och en liten sjö ovanför. Där finnas också rester (delvis förstörda av järnvägen vid Norraryd) av skansar, som ännu omtalas vid mitten av sextonhundratalet. Hela fornlämningen går under namnet Hönshylte skans. Men Tro-jenborgs kägla skall måhända en gång visa sig innesluta en medeltida borganläggning, liksom den storslagna kullen vid Torset, den ovan nämnda skansen på ön, där Lagan i två armar flyter ut från Vidöstern.

Utom Växjö domkyrka samt Bergunda kyrka ha i Värend endast funnits, synes det, ett fast kyrkotorn från den äldre medeltiden: i Moheda. Något kyrkofäste kan man här icke tala om, men väl kan tornet ha tjänstgjort som signaltorn. Den bredvidstående klockstapeln vittnar alltjämt om, att det icke var för kyrkklockornas skull som tornet tillkom. Moheda ligger vid Torpån, vars vatten går ned till Salen.

I annexförsamlingen Öhr vid Helgasjöns nordvästra fjärd ligger Öhrsholms gård, som dock icke synes ha medeltida anor. Mellan Moheda och Öhr utbreder sig Härlövsjön. Här fanns en stor medeltidsborg vid Arnanäs.

På en ö (nu halvö) utanför har enligt en säker tradition en borg legat, vars murar efter hand —- som på så många andra ställen — fått vika för odlingen; namnet »Folkoms ö» kan, enligt P. G. Vejde, väraFig. 16. Bosholms borgplatå. Foto: P. G. Vejde.

ett minne av lagmannen Folke Karlsson, som på 1200-talet skänkte gårdar i Arnanäs till Växjö domkyrka.

I Värends östra del är det Ronnebyåns och Lyckebyåns vattensystem som äga kulturgeografisk betydelse. Också där fanns åtskilligt att bevaka och försvara. Härom vittnar måhända en huslämning vid Rottnen, nedanför Hovmantorps gård. Detta fäste torde förtjäna undersökas, liksom Rostocksholm (Algutsbodaö) vid Lyckebyån. Där denna å går in i Kalmar län för att strax fortsätta till Blekinge låg fästet Vesaborg, varom ovan talats; om Lyckeåslott strax nedan.

* *

*

Förhållandena på Gotland utvecklade sig till stor del oberoende av det svenska fastlandet. Redan under den äldre medeltiden framträdde här en utmärkt stenbyggnadskonst, liksom bildhuggarkonst, vartill den rika tillgången på gott material i hög grad uppmuntrade. Gotland är ju bekant för sina kastaler: fristående torn för vakthållning och tillfälligt skydd. Den uppväxande staden Visbys hamn bevakades med ett torn på norra och ett på södra sidan (denna hamn nu torrlagd). Sannolikt harHake slott.

Pla n .

V‘iooo.

hamnen kunnat spärras genom anordning med kedjor och stockar mellan dessa torn. Det norra är bibehållit, det bekanta Kruttornet, vars murverk synes höra till det äldsta på svensk botten (troligen 1100-talets början) . Senare uppfördes den väldiga ringmuren med sina torn av skiftande art, alltjämt ett av Europas ståtligaste medeltidsminnen (se det stora arbetet av Emil Eckhoff och Otto Janse). Kastalerna på Gotland äro studerade av Nils Tidmark, som därom skrivit åtskilliga uppsatser och senast samlat sina forskningar i en licentiatavhandling. Märkligast äro de runda kastalerna, av vilka tre återfinnas på öns södra udde. Den fjärde reste sig vid Västergarn, där ett större samhälle höll på att uppstå under 1200-talet, sannolikt (enl. E. Floderus) anlagt av Gotlands bönder för att motverka det i Visby överhandtagande utländska inflytandet. Av stort intresse äro också de fasta hus av sten, stundom förbundna med påbyggnad av trä, vilka här och där inne på ön uppfördes. De äldsta stenkyrkorna ha också varit anlagda till bevakning och försvar. Ännu i dag ter sig Bunge kyrka,Fig. 18. Hake slott. Borgplatåns sluttning mot vallgraven. Foto: P. G. Vejde.

omgiven av en mur med skottgluggar, såsom en liten fästning. Sedan fredligare tider under 1200-talet inträtt, började den stora kyrkobyggnads-perioden på Gotland; men de nu uppförda vackra kyrkorna med sina sirligt dekorerade torn bibehålla icke längre den fortifikatoriska hållningen.

Kasta vi till slut en blick på förhållandena i de till Sverige under storhetstiden förvärvade provinserna, så bli de också för vår äldre medeltidsskildring av intresse genom den nära förbindelsen och genom krigen.

Viken (Bohuslän) hade att försvara sig och hålla vakt både vid västkusten och vid de inre gränserna. Signalsystemet genom vårdkasar har också här, liksom på den svenska sidan, varit rikt utbildat. Fasta borgar och även kyrkor med försvarstorn möta oss flerstädes i provinsen, alldeles särskilt söderut. Vi har redan omtalat Sigurd Jorsalafars kastell vid Nordre älv. Längre ned låg Ragnhildsholmen, vars vackra slott (Mäkla-borg) uppfördes mer än ett århundrade senare. Ännu yngre är det något ovanför belägna Bohus .slott, en gång Nordens starkaste fäste, som underden senare medeltiden och ända fram i nyare tid ägde stor betydelse för Vikens försvar och som bas för infallen i Sverige.

Det fasta försvaret av Halland har icke lämnat efter sig många spår från medeltiden. Varbergs slott är det förnämsta och väl också det äldsta; mig synes att man icke utan vidare kan ur diskussionen bortföra traditionen om dess anläggning genom ärkebiskop Eskil, ja, jag skulle till och med anse det möjligt att det runda torn, som

sticker upp över ytterlängorna av slottet på den äldsta bild vi äga därifrån, reliefbilden å Fredrik II :s sarkofag (Roskilde), kan vara det ursprungligen av Eskil uppförda vakttornet — på Söborg i norra Själland har man funnit resterna av ärkebiskopens centraltorn, och ett tredje sådant har rest sig, av allt att döma på Elleholm vid Mörrumsåns utlopp, också detta kallat Sjöborg (fig. 10, 19).

Av Hallands övriga borgar från den äldre medeltiden må nämnas Sjönevadsholm vid Ätrans vattensystem. Närmare Ätrans mynning byggdes — kanske något senare — Falkenbergs hus, med ett fyrkantigt centraltorn, och Lagaåns mynning fick sitt skydd i Lagaholm. Även Lagans vattensystem blev inåt Småland skyddat; strax innanför gränsen öster om Markaryd har man funnit intressanta lämningar av det okända Sjö-boholm.

Fig. 19. Den mellersta, ännu vattenfyllda, vallgraven å Elleholm (jfr fig. 10). Foto: Nils Olsson 1938.

Få landskap i Norden äga så rika medeltidsminnen, också på det profana området, som Skåne. Jämte kungaborgar och biskopsborgar reste sig här stormansborgar kanske redan vid 1100-talets slut. Biskopsstaden Lund omgavs tidigt med murar och runt omkring läto ärkebiskoparna uppföra fästen. I Hälsingborg lät konungen (Valdemar I) bygga ett murat vakttorn (pl. V), sannolikt också på andra ställen vid kusterna. Bornholm låg, såsom ovan skildrats, som en storartad vaktpost i sydost, och innanför, i Skånes sydöstra del (Österlen) upprestes vakttorn och fästen i flera linjer — bland de största komplex av försvarsverk som Norden äger frånFig. 20. Genomskärning av Sölvesborgs slott. — Ritning av Aage Langeland-Mathiesen.

Dansk Nationalmuseums arkiv.

den äldre medeltiden. I nordöstra Skåne tillkommo en mängd borgar och kyrkor med fasta torn under 1100- och 1200-talen framförallt i Helgaåns dalgång och vid dit hörande vattensystem.

Försvarsverken i Skåne ha blivit föremål för forskningens livliga intresse. Arthur Stille är här föregångsmannen genom sin kulturgeografiska översikt »Skånska borgars och herresätens naturliga läge» (1917), där han dock gör sig skyldig till åtskilliga överdrifter. Så framträdde Pär Axel Olsson med sin avhandling »Skånska herreborgar», vari han samlat en mängd uppgifter om Skånes äldre och yngre medeltidsfästen. Den av August Hahr redigerade vackra publikationen »Skånska borgar» innehåller företrädesvis undersökningar om byggnadsverk från senare medeltid och nyare tid. I »En bok om Skåne» har H. H. von Schwerin skrivit kapitlet om »Slott och borgar», likaledes mest dröjande vid de senare perioderna. En systematisk undersökning på området är igångsatt av Thorsten Andersson; och Nils Olsson har upptagit studiet av de vid rektangulära kyrkor förekommande rundtornen. Med biträde av de två sistnämnda har en karta (se bilaga) upprättats, utvisande Skånes borgar från äldre medeltid samt kyrkor med fasta torn; förf. till denna skrift har

Vårt fasta försvar 4.Fig. 21. Plan av Gyllebo av Pär Axel Olsson.

nyligen i Föreningen Det gamla Lund med utgångspunkt från denna karta hållit ett föredrag om Skånes borgar och ärkesätets försvar.

Betydande arbeten för den senare medeltiden äro Otto Rydbecks undersökning av Skanörs borg och Torsten Mårtenssons om Hälsingborgs Kärna.

Som en vaktpost i nordost för det rika Skåne stod ända från den tidiga medeltiden Sölvesborgs slott (fig. 20 och pl. XII), ursprungligen en rundborg, sedermera i skilda perioder utökad och tillbyggd.

För övrigt har Blekinge helt få medeltidsfästen att uppvisa — ett i ögonen fallande förhållande då man innanför den småländska gränsen, i södra Åsnens vattensystem, kan på en linje av endast tio kilometer påvisa fem å sex medeltida borganläggningar (fig. 4), och längre bort i öster, vid Kalmarsund, en mängd borgar och kyrkofästen. Vid Mörrumsåns utlopp har på Elleholm stått ett vakttorn jämte en mindre borg (fig. 10, 19). Ronnebyåns utlopp markeras i fortifikatoriskt avseende av Ronneby kyrkas breda västtorn samt lämningarna av en kastal vid Angelskog —*Fig. 22. Rekonstruktion av Gyllebohus utförd efter äldre teckningar av Aage Langeland-Mathiesen. — Dansk Nationalmuseums arkiv.*

möjligt är ju att den en gång så viktiga staden haft flera försvarsverk, som under det nordiska sjuårskriget av

svenskarna förstördes. På en klippa vid Lyckebyåns mynning har kanske redan under tidig medeltid rest sig ett vakttorn, som sedermera ingick i Lyckå slott (numera under utgrävning). Vid Kalmargränsen låg som en slutpunkt för det danska väldet det ovan omtalade Brömsehus.

III.

MATERIAL OCH ANLÄGGNING.

Träborgar, murar, gravar och torn.

Efter den nu fullbordade — helt provisoriska — »rundturen» tror jag det kan konstateras, att vårt land var synnerligen rikt på borgar och fästen redan under den äldre medeltiden. Må vara att ett och annat av namnen härovan först framträder i historien under folkungatiden eller än senare; men det har av olika skäl kunnat antagas, att befästningarna redan funnits före det först uppgivna historiska datum. I detta sammanhang må påpekas, att den »stränga» historiska skolan från förra århundradets slut — vilken ännu har många anhängare — ofta gör sig skyldig till det felet att datera för sent. Så t. ex., när den utmärkte C. G. Styffe i »Skandinavien under unionstiden» fäster det första kända datum vid en plats (borg) och därav drar den slutsatsen att den vid nämnda tidpunkt kom till, begår han ofta ett stort fel, som blivit ödesdigert för den följande forskningen. Man finner således alltjämt dessa data från Magnus Erikssons eller Albrekts tid (eller senare) gå igen såsom anläggningstidpunkter; undersökningar på platsen kunna emellertid i många fall säkerställa att anläggningen skett tidigare.Fig. 23. Älvsborgs fästning 1502. Detalj ur samtida teckning i Weimars Staatsarchiv.

Varför har det då icke blivit mera bevarat av dessa borgar och fästen? På krig och örlog kan man icke skylla allt. Man måste ju räkna med att många platser tidigt blivit övergivna, och vidare — i andra fall — att senare tiders ombyggnader låtit äldre hus försvinna. Odlingen har också i hög grad inkräktat på de gamla anläggningarna. Men det finnes ytterligare en väsentlig orsak, som man vid denna frågas bedömande ännu icke tagit starkt i sikte: de flesta av de gamla fästena voro av rätt förgängligt material. Med uttrycket »borg» tänker man sig gärna ett fäste av sten. För den äldre medeltiden är ett sådant antagande endast i ett mindre antal fall giltigt. Vi ha framför allt att räkna med jordvallar och träkonstruktioner.

Träet var under förevarande period det också för fästena mest använda materialet. Som tillfälliga värn och skydd för bakhåll samt utgångspunkt för överraskande angrepp användes bråtarna, vartill materialet togs från den omgivande skogen. Träd och grenar användes med ringa bearbetning, uppstaplade, stundom på ett eller annat sätt hopfogade. Olaus Magnus återkommer ofta i sin »Historia om de nordiska folken» till dessa primitiva försvarsanstalter.

För mera beständiga värn användes i stor utsträckning pålverk. Pa-lissadering är bekant från äldre tider, men torde hos oss först nu kommittill större användning. Framför fästena byggdes palissader både i vatten och på land. Jordvallarna fingo ofta träskoning på ömse sidor. Stundom anlades ett sådant timmervärn med stor omsorg. Peder Månsson berättar i sin ovan citerade »Stridskonst», att »utanför fästningar nedgrävas timmerstockar, som vässas i spetsen, ty de äro nyttiga mot vältror och drivande verk». Uttrycket »kivinäbb», som hos oss förekommer under den senare medeltiden •— och varom Adolf Schiick skrivit en innehållsrik uppsats (i boken till Kronprinsen 1932) — har ursprungligen betytt ett spetsigt pålvärn men sedan kommit att bli benämning på ett omsorgsfullt anlagt trävärn; en bekant gränsfästning i Karelen gick under detta namn.

Uttrycket bålverk användes i mera allmän betydelse. Det utmärker ett fast värn, • huvudsakligen bestående av träverk. Vid jordvallarnas ingångar byggdes trätorn, varom t. ex. Saxo berättar från vendernas Ar-kona. Så uppfördes hela utanverk av trä, vanligen liggande virke, stundom i växling med resvirke. Vi se det ännu 1502 vid Älvsborg (fig. 23).

Husen innanför vallarna voro mestadels av trä — i olika konstruktioner — ännu under den äldre medeltiden.

Man hade kanske redan dessförinnan lärt sig blockhuskonstruktionen, vilken kan vara av särskild styrka. Och blockhuset blev en vanlig form för mindre fästen. Bilden från Älvsborg visar en större träborg; först Gustav Vasa och hans söner förvandlade detta fäste till ett stenvärn.

Träets stora förtjänst är att det håller värmen och utestänger fukten.

Men träet har ett väsentligt fel: det är lätt antändligt. Ständigt höra vi omtalas att den och den borgen påtändes. Man »laddade» en bråte med allehanda lättbrinnande föremål, stundom kanske också med påstruken tjära, och så forslades detta mot fästets väggar. Det omtalas också, att, när ett fäste låg på en holme vid rinnande vatten, man anlade en bråte, som antändes, på en flotte och drev denna hän mot borgen: en sådan händelse har av traditionen bevarats vid Bos holme i Äsnen (jmf. fig. 15, 16) och blivit antecknad av P. G. Vejde. När man om vintern kunde på isen komma fram till borgen där strömmen icke var för strid, blev den lätt antänd. Olaus Magnus uppehåller sig utförligt vid sådana fall. Vi meddela en bild från antändandet av en bro (fig. 24).

Ett värn uppfört av sten är ju mindre antändbart. I äldre tider, innan man kände murverkets teknik, kunde man icke uppföra stenvärn till större höjd. Genom att sammansätta stenar i kalkbruk vidgades möjlig-hejerna, och en mängd nya byggnadsformer kunde upptagas. I kyrkorna har murverket troligen tidigare införts — det var de andliga som voro de förnämsta kulturbärarna under missionstiden och tiden närmast därefter. Redan vid 1000-talets mitt började i Sydskandinavien träkyrkorna ersättas med kyrkor uppförda av sten i kalkbruk. Man anför ofta Dalby kyrka (11 km. öster om Lund) såsom ett av de tidigaste exemplen i det nuvarande Sverige. Något längre dröjde det med användandet av murverk till profana ändamål. Ännu på 1120-talet, då sändebud från den i Nordtyskland missionerande biskop Otto (av Bamberg) besökte Lund, kunde de vid återkomsten inberätta, att städerna och borgarna i Skandinavien sakna torn och endast äro befästa med träförskansningar och gravar. Vid denna tid ha emellertid i det nordiska gränslandet mot Tyskland murar och torn — efter mönster från det stora grannlandet —• börjat uppföras: det är nämligen ytterst sannolikt att det var nu som Knut Lavard anlade sina vakttorn vid Slien och befäste Slesvig (pl. XVI). Om Sigurd Jorsalafars borg vid Kongahälla har ovan talats. På 1130-talet finner man (i en säker källa), att kung Erik Emune då omgav Lund med murar. Från detta århundrades mitt har man att räkna med en livlig byggnadsverksamhet i den nu moderna tekniken genom ärkebiskop Eskil och konung Valdemar (se ovan). I Sverige har konung Sverker upptagit denna verksamhet, och efterföljarna, både av hans egen ätt och av den Erikska ätten, blevo ivriga byggherrar. Såsom sådan framstår särskilt konung Knut Eriksson, som regerade i omkring 30 år (till mitten av 1190-talet). Den första stora perioden för borgar med murverk har då inträffat under 1100-talets senare del.

Murverkets teknik — som hos oss studerats särskilt av Otto Janse, Sune Ambrosiani och Erik Lundberg — synes under denna tid ha utvecklats i omsorg och soliditet. Stenen tuktades — såsom ovan antytts — kanthöggs och blev stundom, även i profana byggnader, finhuggen. Mestadels uppsöktes kalkstenen, som är lättare att bearbeta, men på sina håll måste gråstenen alltjämt användas. Under denna periods blomstring lädes stenen, med avlångt eller fyrkantigt format, i regelmässiga skift. Murarnas tjocklek är ännu betydande. Jag kan anföra exempel från Hälsingborgs rundtorn: 4,25 meter, Sölvesborg: 4,25 samt Svaneholm (Östergötland) : 4,oo meter (i övre våningarna 4,20 meter). I smärre torn — och i senare tider — ha murarna gjorts betydligt tunnare. De yttre par-tierna (skalen) förenas genom mindre stenar i fast murbruk, och även på denna fylfning nedlades i början ett omsorgsfullt arbete. Att sedermera en förenkling av murverket inträdde, med mindre omsorgsfullt val av material till fyllnaden mellan skalen, behöver här blott antydas.

Emellertid voro ännu under den äldre medeltiden de helt igenom och till byggnadens hela höjd gående murarna ganska sällsynta. Detta förhållande torde hittills icke ha blivit tillbörligt beaktat. Det vanligaste byggnadssättet för våra borgar under den äldre medeltiden synes ha varit användning av sten till den nedre delen och trä till den övre. Genom detta byggnadssätt kunde man till en viss grad skydda sig mot antänd-ningsförsök, och man vann möjligheten av att i en övre våning av trä, där en härd kunde anläggas, uppehålla sig även under den kalla årstiden.

Det nu antydda förhållandet är ju för borgarnas konstruktion av den största betydelse. Ännu under den äldre

medeltiden har man hos oss icke lärt sig att uppföra murade rökgångar. Byggnader av sten, som icke hade någon »högstuga» av trä, eller vars översta våning icke hade någon konstruktion för eldstad och rökens utgång, kunde endast användas som kortvarig observations- och tillflyktsort. Till dessa byggnader hörde ju mängden av kyrktorn, som under medeltiden fick tjäna bevakningen och försvaret. — Först vid mitten av 1200-talet synes man hos oss ha infört murad rökgång — till en början i ett slags kupolartat valv — såsom undersökningar på Gotland, särskilt av E. Lundberg och P. O. Vestlund, ha visat (t. ex. i Hästnäs, Visby, Lau, etc.).

En av de viktigaste fördelarna med användandet av sten i kalkbruk var ju den att höga fasta torn kunde resas. Tornbyggnaden blev för hela medeltiden karakteristisk. Ett torn blev därför ofta det första man uppförde, vare sig en ny borg skulle byggas eller en äldre (av trä och jord-vallar) skulle förstärkas. I de äldsta borganläggningarna från medeltiden ha också, jämte tornet, tomtningar till trähus påträffats, varpå ovan anförts flera exempel. Kring tornet kunde sedan byggas fasta hus och murar, och tornet — borgens äldsta murverk — blev kärnan i komplexet.

Den äldsta medeltidens tornbyggnader voro antingen kvadratiska eller runda, någon gång månghörniga (då det inre rummet kunde vara runt). Såsom det förnämsta exemplet på de äldsta fyrkantiga tornen anföres Kruttornet i Visby. Av en mängd andra fyrkantiga torn ha påträffatsFig. 24. En bro antändes. Efter bild hos Olaus Magnus' »Historia» (tr. 1555).

blott obetydliga rester. Vid kyrkor uppförda kastaler ha ofta fyrkantig form, någon gång (på Gotland) rund.

För uppförandet av en rundbyggnad har en relativt högt utvecklad teknik fordrats. Man finner sådana i hela den gamla civiliserade världen. Till den mest mångsidiga användningen kom rundbyggnaden i Orienten. När den i större utsträckning upptogs under medeltiden måste man helt visst räkna med ett övervägande orientaliskt inflytande. Så se vi rundbyggnader uppstå under det första 1000-talets kristna århundraden vid Adriatiska havet och på Irland. På de brittiska öarna förekomma rundtorn, t. ex. vid kyrkor under den äldre medeltiden; och runda kärntorn äro i borgarna icke ovanliga här som på kontinenten. Men det är icke i Västerlandet utan i Centraleuropa, som män under den äldre medeltiden finner den starkaste användningen av rundbyggnader. Hur rundbyggnaden vandrat till Norden, hoppas jag få tillfälle att i ett annat arbete utreda. — Kanske äro de imnda tornen i Slesvig, synliga på kartan hos Braun-Hogenberg (pl. XVI), från Knut Lavards tid, såsom nyss antyddes. På Gotland visa också rundtornen en mycket ålderdomlig typ, men annars är det först från 1100-talets mitt som man kan räkna med utbredningen av denna vackra byggnadstyp i vårt land.Som försvarsverk har rundbyggnaden den särskilda fördelen, att alla dess sidor lätt kunna från en övervåning — eller en försvarsbalkong — överblickas, och de anfallande kunna vid ett rundtorn lättare hindras i sina avsikter än vid ett fyrkantigt. Detta förhållande torde i främsta rummet ha orsakat rundborgarnas täta förekomst hos oss.

Skåne har haft sju — eller kanske flera — runda torn, vid vilka rektangulära kyrkor blivit byggda (fyra av dem ännu kvarstående). Av fristående rundborgar eller runda vakttorn ha en mängd lämningar påträffats, de flesta äro ännu inte undersökta, om åtskilliga äro uppgifterna därför tvivelaktiga. Det runda tornet vid Stegeborg anser jag, i likhet med Martin Olsson, härstamma från äldre medeltid, ehuru man naturligtvis måste räkna med förändringar och ombyggnader. Genom Martin Olsson har uppmärksamheten under de sista åren blivit fäst vid dessa rundborgar, och han har själv undersökt det äldsta »Tre kronor» i Stockholm samt rundtornen i Kalmar (pl. IV) och på Borgholm. Rund-kastalen i Hälsingborg (pl. V) är upptäckt av Torsten Mårtensson. Om tornet vid Uttersberg har Arthur Nordén meddelat upplysningar. Själv har förf. studerat Svaneholm, Stensö och Sölvesborg, de förnämsta resterna av rundtorn från den äldre medeltiden som vi äga jämte Stegeborg. En mängd andra rundtornslämningar har jag också under mina studieresor besökt och därom ovan — förberedelsevis — meddelat ett och annat. De flesta platser tarva ytterligare undersökning (och grävningar!). Jag tror emellertid mig för närvarande kunna konstatera, att åtminstone ett sextiotal rundbyggnader från den äldre medeltiden kunna påvisas i vårt land. Bland dem utgöras tolv stycken av rundkyrkor (oavsett kapellet i Svaneholms nedersta våning se ovan s. 20 samt fig. 5). Jämte de elva rundkyrkor, som undersökts och behandlats av Hugo F. Frölén, må erinras om den av Torsten Mårtensson upptäckta i Hälsingborg (fig. 25). På ön Bornholm stå fyra rundkyrkor; i det

övriga Danmark finnas några, i Norge ett försvinnande fåtal. De skånska landskapen ha ju också andra rundbyggnader att uppvisa; ett runt vakttorn stod en gång på ön Hven, omkring vilket torn kungsgården sedan reste sig. Även om man nu från det ovan angivna antalet rundbyggnader i Sverige från äldre medeltid drar av det femton- eller tjugotal rundbyggnader av olika slag som kunna påvisas i de skånska provinserna, återstår dock för det medeltida Sverige ett antal av något mer än fyrtio, och ännu flera kunnaFig. 25. Vid fortsatta grävningar vid Hälsingborgs Kärna (jfr pl. V) fann Torsten Mårtensson grundvalarna till en rundkyrka, vilka här på bilden framträda. — Foto:

Hälsingborgs museum.

säkerligen genom framtida forskningar påvisas. Dessa äro icke fördelade jämnt över hela landet utan förekomma — såsom jag förut haft tillfälle att mer än en gång betona — företrädesvis i dess östra delar.

* *

*

Planläggningen av borgarna blev nu, redan under den äldre medeltiden, en annan än förut. Jag har i avd. I berört detta förhållande, vilket tvivelsutan står i ett visst samband med den nya murverkstekniken. Nu behövde man icke uppsöka otillgängliga bergknallar för att anlägga en borg. Man kunde försvara den även på slät mark, men den skulle då skyddas av vatten. Men, då man sagt, att medeltidens borgar voro »vatten-- borgar», är detta icke fullt riktigt; ty i många fall har man lagt sina borgar på svårtillgängliga höjder och klippor, men alltid i närheten av vatten.

I den bekanta skriften »Om konungars och hövdingars styrelse» —vilken grundar sig på utländska källor från 1300-talet — få rikets styresmän följande råd: »Goda borgplatser skola vara på hårda berget och hälleberget, i forsar eller mossar, på näs vid hav eller sjöstrand, varest ingen skall kunna gräva inunder och där ingen må kunna bortleda vattnet från husen».

Flera olika slag av anläggningar kunna konstateras. Bland medel-tidsborgar på klippor kunna nämnas Kungslena, Gröneborg, Hultaboda ö, Lyckå slott m. fl. Ofta ser man en i vatten utskjutande ås använd som borgplats (flera exempel ovan). Men också kunde ett ganska låglänt område utväljas för så vitt det väl kunde skyddas av vatten. Som exempel må anföras Elleholm (fig. 10) och Skagaholm (fig 9). Stränderna kunde även genom palissadering göras svårtillgängliga.

Man finner således att åtskillnaden mellan höjdborgar och vattenborgar är mycket relativ. Men det nya, som medeltiden framvisar, är vattnets avgörande betydelse för försvaret.

Om man icke hade tillfälle att anlägga försvarsverket på en välbe-lägen ö, uppsökte man en halvö eller udde, helst med kärrmark inåt fastlandet. Stundom företer anläggningen en ö mitt i kärrmark. För halvöar eller uddar blevo vattengravar nödvändiga, åtskiljande borgområdet från fastlandet. Två eller t. o. m. tre gravar förekomma ofta. Mellan (de första) gravarna förekomma lämningar efter mindre byggnader, som torde representera en förborg. Även på helt omflutna öar — av en viss storlek — finner man det egentliga borgområdet avgränsat medelst en grav från det övriga.

En tornborg på detta sätt skyddad av vatten är den för den äldre medeltiden mest karakteristiska fästningsanläggningen. Tornet tjänade till bevakning och försvar. Men det tjänade också till förvar — förvar för ägodelar och för fångar. Ingången är i regel förlagd till andra våningen. Trappan utifrån (av trä) kunde uppdragas. I några kyrktorn se vi ännu i dag en liknande anordning, med yttre trätrappa till andra våningen. Från andra våningen ledde en trappa ned till bottenvåningen, stundom inbyggd i muren (ex. från Stensö fig. 6 och Gyllebo fig. 21). Nedre våningen har stundom varit täckt med valv, någon gång även de övre våningarna. En eller annan försvarsbalkong torde även ha förekommit. Borgtornet hade få fönster. I översta våningen förekommo dock flera öppningar,kanske även hos oss, liksom i utlandet, tinnar. Ett strutformigt tak synes ha varit vanligt.

Tornets ändamål att utgöra icke blott ett fast försvar utan också ett fast förvar hör icke underskattas. Till

belysning av detta förhållande må anföras ett litterärt belägg. Det är visan om Herr Bo. Man har den i en uppteckning från 1600-talet (då den kanske lokaliserades till Bosholm i Åsnen). Den vilar tydligen på en tradition från mycket gammal tid, kanske rent av vikingatiden. När det omtalas, att herr Bo vann silver och guld och många härligheter i olika länder, erinrar man sig runstenarnas vittnesbörd om långväga färder. I visan nämnas Irland, Spanien och Grekland, och när det så heter, att sju kameler buro guldsäckar ned till skeppen, tänker man på runstenarnas Särkland. Ur visan må följande strofer anföras:

Han rider sig ned till sjöastrand,

Hans skepp de voro så raska,

De bästa sjömän i landet var,

De månde sig med honom hasta.

Så gyllene voro de skeppen.

Den skatt han lade på sine härskepp,

Och sade till tjänarna sina:

»Nu vill jag segla till Småland igen,

Besöka vännerna mina.»

Så gyllene voro de skeppen.

Hans segel de voro av silke gjord,

Gullsticka' i alla sömmar;

Hans skepp de voro så mycket rik,

Väl lasta' med många guldtönner.

Så gyllene voro de skeppen.

När han kom hem allt till sin gård,

Ett torn han byggde å nyo;

Där lade han in sitt myckna rov,

Guldtunnorna voro väl tio.

Förgyllda voro härskeppen.

Ett torn måste således byggas till skatternas förvaring. Herr Bo hade även under medeltiden många likar, men skatterna kunde vara hämtade på närmare håll.

* *

❖Den borgtyp, vars drag ovan skisserats, är utmärkande för den äldre medeltiden i Europa och särskilt i vårt land. Den torde kunna kallas tornborgstypen. Under 1100-talet hade den sin uppkomst och florerade ännu under 1200-talet. Men då — under folknngatiden, perioden för riddarväsendets utveckling hos oss — började man utvidga de murade borgarna, kringbygga dem med murar, icke blott jordvallar, samt anlägga en borggård därinnanför. Från denna kunde en monumental trappa leda upp till borgens huvudbyggnad, som inrymde en större sal eller hall; ett vackert exempel ger i detta avseende Hultaboda ö. Det är scdbygg-nadstypen. Den utgör en utveckling av den normandiska borgtypen, som någon gång förekommer hos oss under den äldre medeltiden (Aranäs, se ovan sid. 26). Den övre våningen, högstugan, uppfördes ofta av trä —-såsom vi sett — och där var det lätt att anbringa en härd. Denna typ bibehöll sig under hela medeltiden, med vissa modifikationer. Så framkom under 1400-talet den borgtyp som man kan kalla högborgen: en större fyrkantig eller rektangulär byggnad, inrymmande såväl försvarsanord-ningar som bostadsrum, salar, köksavdelning jämte eldstäder och

andra bekvämligheter. Tornbyggnad var här mindre nödvändig. Borgen uppfördes ofta i flera våningar. Glimmingehus är det förnämsta exemplet i det nutida Sverige. Stundom blev huset självt tornlikt (Wik i Uppland, Kärnan i Hälsingborg m. fl.).

Anfallsvapnen hade nu blivit andra — vida kraftigare och farligare än förut. Kanoner började användas. En ny tid förbereddes.

*

*

Vid ännu en borgfråga vill jag här dröja. Det är frågan om namnen. I inledningskapitlet har jag vidrört namnen på -borg och -holm. Borgnamn har förekommit i alla tider, åtminstone under de sista tusen åren. »Borg» skall utmärka en till försvar uppförd byggnad, den må nu vara av jord och trä eller sten, eller uppvisa alla tre materialen. Under den nyare tiden har »borg» ofta ersatts av »slott»; det sistnämnda ordet användes dock utan särskild betydelse av försvarsverk om en större och ståtligare byggnad i allmänhet, en furste- eller herremansbostad. »Borg» har i våra dagar upptagits även för ganska obetydliga privatanläggningar, till och med villor.*Fig. 26. Detalj ur karta över godset Böksholms sulfitfabrik, upprättad av forstmästare H. Larsson. Över H i »Holmen» äro medeltidslämningarna antydda.*»Hus» har under medeltiden gärna betydelsen av fast stenhus, helst en furstlig eller kunglig byggnad. »Husaby» har man till och med velat göra identiskt med »kungsgård».

»Sten» angiver tvivelsutan likaledes ett fast stenhus. I andra germanska länder är detta ord ofta använt och möter oss vid namn, särskilt på den äldre medeltidens borgar. Det påträffas också i Sverige, ehuru mindre ofta. Från Västergötland äro ovan anförda ett par fall.

De för den äldre medeltiden mest betecknande namnen äro sådana som utmärka omedelbart grannskap till vatten: ö, näs, ör, holm. Alldeles särskilt är det sistnämnda ordet för oss betydelsefullt, såsom ovan flerstädes antytts. Där man påträffar ett namn på -holm eller blott namnet Holm (stundom i formen Holmen eller Holma) har man rätt att antaga — eller åtminstone anledning att undersöka — sambandet med anläggningen av ett fäste. Vid sådana platser som »Gammelholm» eller »Stora holm» har det hänt forskaren, som förgäves eftersport skriftliga dokument rörande fornlämning eller fäste, att han dock vid närmare undersökning på platsen ifråga funnit rester av något sådant. Läget för Gissle-berga biskopsgård i Skåne, som är belagd från 1300-talet, har icke fullt kunnat uppvisas, ehuru man antagit att den skulle legat vid Saxån; jag skulle nu tro att detta är fullt riktigt och att man återfinner platsen vid en krökning av ån, där en gård är anlagd ovanför en sluttning. Där ligger en liten park, varest man ser en till utseendet betydelselös samling stenblock — den gamla gården är nog alldeles försvunnen men den nya gården heter Holma. Ett annat fall kan anföras (efter Nils Olsson). Vid ett av de större vattendragen i Skåne, Rönneå, har sannolikt legat ett eller annat fast hus under äldre medeltid. Forskningar därom äro ännu knappast gjorda; annars träffar man flera namn på -holm från senare tider, det mest bekanta är ju staden Ängelholm. Dess medeltida föregångare var Luntertun, som för några år sedan undersöktes, varvid man bl. a. fann grundvalarna till en kyrka men inga försvarsmurar eller för-skansningar. Emellertid har Luntertun tvivelsutan bevakats av en borg: utanför den forna staden ligger i Rönneån en ö med namnet Rönneholm, där man observerat fornlämningar — med yttersta sannolikhet har man här att söka den gamla borgen vid Rönneåns mynning.

Ännu ett intressant fall kan jag anföra. När jag i somras förberedde en av mina undersökningsresor, tog jag till första etapp gården Eknaholmvid Helgasjön och bestämde resans slutmål till Lidboholm i örken. Jag kom då att erinra mig att ej långt från den väg jag hade att passera ligger ett gammalt bruk vid namn Böksholm, i närheten av vilket Örken får sitt utlopp i en å. Jag ringde då på skogschefen å Böksholm och frågade om traktens fornlämningar. Han talade om några forngravar, men något fäste hade han sig icke bekant. Jag utvecklade då i all korthet min förmodan, att vid en så välbelägen plats ett fäste under medeltiden väl kunde vara anlagt och att brukets namn kunde ge en antydning därom. »Ja», svarade skogschefen, »det ligger verkligen här uppe vid åsen, innanför där sjön tar sitt utlopp, ett torpställe, Holmen, och där finnas kanske spår av någon tomtning.» Vid

besök på platsen några dagar senare var det ju med glatt intresse vi kunde konstatera — såsom vidstående karta visar — en liten borgplats, vars ena kant (mot ån) ännu har sin skoning kvar, och på vars högsta punkt man kan iakttaga, under det grönskande höljet, en avlång hustomtning och därintill spåren av en rundborg (fig. 26). Platsen på en landtunga, där en ås mellan sjö och å går fram, är högst karakteristisk för den äldre medeltiden. Min förmodan, styrkt av namnet, hade besannats.

EFTERSKRIFT.

Problem och program.

Borgstudiet som vetenskap är relativt ungt. För borglämningar och minnesmärken har man alltid haft ett visst historiskt intresse. Och den romantiska borgstämningen börjar redan framträda på Olof Rudbecks och Erik Dahlbergs tid. Biskop Andreas Rhyzelius gav 1744 ut en på sin tid ganska omfattande beskrivning av gamla borgar i landet, »Sviogothia munita». I historiska och topografiska arbeten meddelades notiser — mer eller mindre värdefulla — om borglänmingar. Men först C. G. Brunius försökte i sin »Skånes konsthistoria» samt i sina konstarkeologiska reseanteckningar ställa in medeltidens (och renässansens) borgar under nya allmänna synpunkter. Ett stort steg togs av Hans Hildebrand, som åt krigsväsendet ägnar ett betydande utrymme i sin digra »Sveriges medeltid» (II—III). Genom ett och annat värdefullt arbete har borgstudiet fortsatts. Men under det att Sveriges kyrkor under de sista årtiondena varit föremål för ett livligt, samlat intresse, har den profana medeltidskonsten kommit mera i skuggan. Den systematiska, noggranna inventeringen har upptagits av kyrkorna, i stället för att provins efter provins — såsom mångenstädes i utlandet — genomgå och upptaga alla »Kunst- und Geschichtsdenkmäler». Jag vill nu icke säga attborgstudiet hunnit så långt fram i utlandets vetenskapliga litteratur. Man erkänner detta bl. a. i Tyskland, där man hittills mestadels bedrivit borg-romantik, icke borgvetenskap.

Hos oss är emellertid borgstudiet nu på väg att vinna terräng.

I Vitterhets- Historie- och Antikvitetsakademien, samt vid Statens historiska museum, har särskilt på sista tiden ett icke ringa intresse framträtt för de profana fornlämningarna, däribland också för medeltidens borgar. I Akademiens publikationer har detta intresse under de sista åren tagit sig uttryck i grundliga undersökningar, och samlingarna i A. T. A. äro numera betydligt utökade just på detta område. — I flera bland våra Hembygdsföreningar har likaledes detta intresse för de gamla borgarna mer och mer börjat framträda. På sina håll har man till och med upprättat fornminneskartor, där även borglämningar markeras (så t. ex. för de olika socknarna i det gamla folklandet Njudung); flerstädes har här på ett föredömligt sätt så väl den allmänna som den enskilda offervilligheten medverkat.

I kyrksludiet har man dock på det hela hunnit vida längre, och detta har ju i påfallande grad vida mera att bjuda än borgstudiet: under det att kyrkor i mängd bibehållits ända från äldsta tider — eller åtminstone från och med den äldre medeltiden — ligga de gamla borgarna mestadels i grus. Också vad inredning och inventarier beträffar är borgstudiet sämre lottat, ja på många punkter utan hjälpmedel eller studiematerial. Men detta hindrar icke att borgstudiet äger en verkligt stor betydelse i vår kulturhistoria, dels i och för sig, dels som kompletterande kyrkstudiet.

En mängd kyrkliga minnesmärken få först sin förklaring, eller rätta belysning genom upptagande av synpunkten av det fasta försvaret. Jag erinrar mig nogsamt den strid som för några årtionden sedan utkämpades mellan nordiska arkeologer, arkitekter och konsthistoriker rörande kyrktornen och försvaret. Det uttalades starka varningar mot att införa fortifikatoriska synpunkter vid tolkningen av kyrklig arkitektur. Genom att utvidga synpunkten till »bevakning och försvar» bör ensidighet kunna undvikas. En sådan grupp kyrkor med befästad

övervåning, som ovan påpekats i Kalmar län och på Öland, måste ju otvivelaktigt bedömas också från försvarssynpunkten. Likaså rundkyrkorna, vilkas fortifikatoriska betydelse blivit grundligt undersökt av den ovan omtalade HugoFrölén, som också gjort förberedelser för en större framställning av våra försvarsbyggnader under medeltiden. Om kyrkorna med brett väst-torn, som särskilt äro utmärkande för vissa delar av Skåne (se bilagda karta), har William Andersson författat ett större arbete. Åtskilliga värdefulla monografiska undersökningar har under de senare åren framkommit.

Tyvärr har våra kyrktorn i ett flertal fall blivit förändrade till sina överdelar, alldeles särskilt i samband med klockornas uppsättande, vilka förut hängde i stapel. Mångenstädes har man här att räkna med försvunna försvarsanordningar, skjutgluggar m. m. En för konstarkeologien viktig fråga, som ännu icke blivit löst, är den om den översta tornvåningens ljusöppningar eller »ljudöppningar». Den galleriartade fönsteranordningen med tvådelad öppning och mittkolonn är här av det högsta intresse att närmare följa, både till ursprung och förekomst, hos oss.

Frågan om de profana tornens övre delar har ovan vidrörts. För vårt land är den icke så lätt att lösa, men forskningen måste också ta den i sikte, och det jämförande studiet kan då bliva fruktbärande. Liknande är förhållandet med åtskilliga andra problem, t. ex. om eldstäder. Jämte de olika slagen av borgar, deras anläggning och uppbyggnad, har man att studera de yttre försvarsförhållandena, vallar, gravar och palissader, samt bryggor och broar. Ej minst brostudiet kan bliva givande, jag kan hänvisa till ett sådant fall som den långa bron vid Lidboholm (pl. II).

För kulturhistorien, icke blott den politiska historien och krigshistorien, har borgstudiet mycket att giva. I högre grad än kyrkorna visa de gamla borgarna odlingens gång och utbredning. Naturförhållandena spela också för borgarnas anläggning en större roll än för kyrkornas. De gamla gårdarna markera ju förbindelselederna vid vatten och vägar; studiet av de gamla kulturvägarna ha också för flera landskap upptagits.

Det är således en mängd för vår kulturhistoria viktiga problem som borgstudiet skall kunna bidraga att lösa. Och det är detta som jag genom denna lilla skrift har velat påpeka. Det särskilda ändamålet därmed har emellertid varit att uppvisa borgstudiets kulturgeografiska betydelse. Endast en början är i detta fall gjord. I alla delar av vårt land måste det detaljerade borgstudiet upptagas. Och så kunna en gång kulturkartor upprättas med förklarande och upplysande text. Som ett prov på sådana

_kulturkartor meddelas här den ovan omtalade skånekartan, vilken naturligtvis genom ytterligare forskning skall kunna både korrigeras och kompletteras.

Till genomförandet av detta forskningsprogram har jag med föreliggande lilla bok blott velat lämna ett litet bidrag.

I föreliggande skrift ha flerstädes meddelanden från andra forskare och intresserade personer blivit anförda. Detta har särskilt skett i avsikt att visa vikten av samarbete och antyda vad som genom ett sådant kan åstadkommas.

Jag ber här att med tacksamhet få nämna det samarbete jag haft med intendent Harald Olsson, amanuens Erik Floderus och kantor Per Gunnar Vejde. Den sistnämndes studier av de gamla borgarna i Kronobergs län — delvis publicerade i Hyltén Cavallius Föreningens Årsbok — äro mig bekanta sedan tre årtionden, och med särskild glädje har jag kunnat företaga undersökningsresor under denna sommar och höst bl. a. med P. G. Vejde.

Till följande institutioner och personer, som tillhandahållit mig upplysningar eller meddelat mig bilder, ber jag att också här få uttala mitt tack: Antikvarisk-Topografiska arkivet vid Statens historiska museum (A. T. A.), Dansk Nationalmuseums arkiv samt Lunds universitetsbibliotek; vidare e. o. amanuens Th. Andersson, f. d. envoyén, friherre J. Beck-Friis, intendent B. Cnattingius, docent G. Ekholm, överstelöjtnant P. H. Enger, konservator H. Erlandsson, kapten T. Fogelberg, intendent M. Hofrén, kyrkoherde, teol. d:r Herbert Johansson, f. d. folkskoleinspektör K. Kjellmark, kapten B. Kugelberg, forstmästare H. Larsson, intendent S. Leander, intendent E. Lönnberg, intendent Torsten Mårtensson, major E. Nordenfalk, artisten Ernst Norlind, professor Martin Olsson, landsfiskal S. Pira, professor J. Rinne, intendent S. Roth, folkskollärare G. Sahl-ström, f. d. jägmästare

M. von Schantz, ingenjör I. von Schantz, arkitekten vid Dansk Nationalmuseum G. M. Smidt, fil. kand. R. Strandberg, prosten A. Thörn, intendent B. Waldén, fil. lic. A. Vejde, amanuens G. Åberg.Jämte dessa meddelare har jag att särskilt tacka kand. Nils Olsson, som både vid flera av mina undersökningar på fältet samt vid avfattandet av denna skrift stått mig bi.

Till förläggaren, direktören E. A. Hansen, genom vars generositet boken blivit tryckt i sin nu föreliggande gestalt, och som för dess uppställning och illustrering visat ett personligt, insiktsfullt intresse, ber jag till slut att få framföra min varma tacksamhet.

Lund i november 1938.

Ewert Wrangel

DIE SCHWEDISCHEN BURGEN IM ÄLTEREN MITTELALTER.

(Zusammenfassung.)

Die Burgenkunde wird in vielen Kreisen geschätzt, aber die Kunstgeschichte hat sich bisher nur wenig mit ihr befasst. Dadurch kommt es, dass die Burgromantik immer noch in Blüte steht, die Wissenschaft aber davon nicht viel Vorteil hat.

Die Untersuchungen galten bislang in erster Linie Kirchenbauten. Man kann aber nicht die eine Frage lösen ohne Beziehung auf die andere. Eine Menge von Kirchen war für Wehrzwecke bestimmt (vgl. Fig. 12 u. Taf. 14/15). Besonders wird dieser Tatbestand durch das Vorhandensein von Rundkirchen belegt. (Bis jetzt waren in Schweden zwölf Rundkirchen bekannt, wozu nun noch die neuentdeckte Kapelle in Svaneholm kommt — Fig. 5.) Die festen Kirchtürme, die in gewissen Landschaften Schwedens sehr häufig Vorkommen, sind ursprünglich wohl in den meisten Fällen für Bewachungs- und Wehrzwecke gebaut worden.

Dazu treten die eigentlichen Burgen.

Reste vorgeschichtlicher Burgen, d. h. Reste von Burgen aus der Wikingerzeit Die schwedischen Historiker unterscheiden zwischen Wikingerzeit und Mittelalter. Die Grenze dürfte zwischen 1000 und 1050 liegen. , wurden an verschiedenen Orten in Schweden angetroffen. Sie bestehen entweder aus Erdwällen oder aus losen Steinwällen (also ohne Mauerung). In beiden Fällen umschlossen sie Gebäude aus Holz oder aus Lehm. Aber auch im ganzen schwedischen Mittelalter gab es Burgen aus Holz (vgl. Fig. 23); in gewissen Fällen bestanden ebenso die Aussenwerke aus Holz.

Mit der Christianisierung wurde allmählich in Schweden die Mauertechnik eingeführt. In der zweiten Hälfte des elften Jahrhunderts begann man in Schweden mit dem Bau von Steinkirchen. Etwras später setzte die Errichtung von Steinbauten für Profanzwecke ein. Nun nimmt manhier allgemein an, dass die Aufführung von Steinburgen etwa um 1150 im Gang war. Der erste grosse Abschnitt des schwedischen Burgenbaus wäre in die Jahre 1150—1250 zu setzen. Die vorliegende Arbeit behandelt diese Periode.

Das entscheidende Kriterium für diese Periode ist die Verwendung der Mauertechnik. Aber nur in Ausnahmefällen scheint sie für den Gesamtkomplex der Burganlagen angewendet worden zu sein. Meistens muss man damit rechnen, dass bei ihnen auch Erdwälle und Holzbauten neben Mauerwerk Vorkommen. In vielen Fällen kam Mauerung nur für die unteren Teile in Frage. Auf der gemauerten Unterlage stand dann ein Holzbau. Ein Holzbau bietet den Vorteil, dass er während der kalten Jahreszeit leichter geheizt werden kann. Man hatte damals in Schweden ausschliesslich offene Herde mit einem Rauchloch in der Decke des Hauses. Gemauerte Schornsteine finden sich erst um die Mitte des dreizehnten Jahrhunderts. Die ganz aus Stein errichteten Kirchtürme konnten damals nur für Wachzwecke oder als gelegentliche Zufluchtsstätten dienen.

Die ganze Burganlage veränderte sich nun wesentlich. In der Wikingerzeit hat man vorwiegend auf Anhöhen gebaut. So tat man es auch bisweilen im Mittelalter; aber die für diese Zeit typische Anlage ist die Wasserburg. Eine besonders geeignete Stelle war etwa eine zwischen Flussmündung und See gelegene Landzunge. Durch Gräben konnte sie auch von der Landseite her unzugänglich gemacht werden. Nach der Einführung der Mauertechnik war es nicht mehr notwendig die Burgen auf Anhöhen anzulegen. Der Strand wurde gewöhnlich durch Erdwälle und Palissaden geschützt; die Palissaden konnten sowohl auf dem trockenen Boden als auch im Wasser stehen (vgl. Fig. 9).

Ortsnamen, die auf -borg endigen, kamen schon in der Wikingerzeit vor. Im Mittelalter traten Zusammensetzungen mit -holm auf; in der Mehrzahl der Fälle, bei denen wir auf diese Verbindungen stossen, finden wir tatsächlich Spuren von Befestigungen.

Die in burgenkundlicher Hinsicht interessantesten Gebiete befinden sich in der Mälar-Landschaft. Der Mälarsee war im älteren Mittelalter eine Ostseebucht. Auf einer Insel im wichtigsten Einlauf wurde wahrscheinlich um 1150 eine gemauerte Burg angelegt, Stockholm, die erst im folgenden Jahrhundert zu einer Stadt sich entwickelte. Ihren Kernbildete der runde Turm, der später unter dem Namen »Drei Kronen» bekannt wurde. Diese Burg wurde auf mehreren Seiten, auf Inseln und auf dein Festland, von viereckigen und von runden Türmen und Rundkirchen umgeben. Gleichwohl drangen feindliche Flotten in den Mälar ein, um Sigtuna, die damalige Hauptstadt Schwedens, zu brandschatzen. (Eine solche Brandschatzung, vorgenommen durch die Karelier, ist aus dem Jahr 1187 bekannt.)

Auch in den Provinzen südlich von Stockholm findet man an Seebuchten eine Menge von Befestigungen. In besonderem Mass ist dies der Fall am Kalmarsund, denn Kalmar war die wichtigste Handelsstadt, älter sogar als Stockholm, und die sie umgebende Landschaft (Möre) bot verlockende Möglichkeiten zu Plünderungen. Hierher richteten die Esten ihre Angriffe. Südskandinavien brandschatzten die Wenden.

Recht eigentümlich ist, dass die Nordleute, die im elften Jahrhundert angriffslustig und gefürchtet waren, später, als das Christentum innere Konsolidierung verlangte, ihrerseits das Objekt von Raubzügen wurden. Zu Ende des zwölften Jahrhunderts wurden die Nordleute zum Widerstand gezwungen: die Folge waren die Kreuzzüge über die Ostsee.

Nach der Mitte des dreizehnten Jahrhunderts veränderte sich der Burgtypus wesentlich. An Stelle der Erdwälle treten Mauern, und die aus Steinen aufgeführten Burgbauten wurden grösser. Zu einer Halle oder einem Saal führte eine Freitreppe vom Burghof aus. Es war die Zeit des Rittertums, das nach Schweden durch die Dynastie der Folkunger eingeführt wurde.

***

Während der letzten Jahrzehnte widmeten sich in Schweden die Archäologen mehr und mehr der Burgforschung. Die Kunsthistoriker dürften ihrem Beispiel folgen.

Für die Kulturgeschichte wird dieses Studium von sehr grosser Bedeutung sein und kulturgeographische Karten werden dabei ein wertvolles Hilfsmittel bilden.

Karta över Skånes bevaknings- och befästningsbyggnader under äldre medeltiden.

PLANSCHER

I—XVI.

Borgvallen å Kungsmarken, 3 à 4 km. NO om Lund, sedd från söder. — Foto: Nils Olsson 1938. Husholmen vid Lidboholm (Ön) i sjön Örken sedd från öster. Pålverket till den långa bron går (under vattnet) till vänster. Till höger ligger den lilla Galgholmen, ej synlig å bilden. — Foto: Nils Olsson 1938. Åsnens utlopp, östra grenen av den (längre ned) s. k. Mörrumsån vid Blidingsholm. Till höger Kungsholmen, till vänster Eve holme, båda med lämningar av medeltidshus, som bevakade det rika ålfisket. Bilden tagen från söder. Foto: P. G. Vejde 1938. Kalmar slott. Till höger ett parti av det äldsta rundtornet (1100-talets förra del). Till vänster delar av den under 1200-talets senare del uppförda ringmuren. Vid grävningar i borggården funnos även rester av en rektangulär stenbyggnad samt två träbyggnader från äldsta perioden. — Foto: H. Åkerlund.Den av Torsten Mårtensson 1933 utgrävda grunden till det runda tornet på klinten ovanför Hälsingborg. Antagligen byggt av konung Valdemar vid 1100-talets mitt. Nära 300 år senare lät Erik av Pommern uppföra den nuvarande borgen, »Kärnan». Denna byggdes strax intill (nordost om) rundtornet, som raserades. Grunden till en rundkyrka, som blev infogad i ringmuren, blev också funnen (fig. 25). — Foto: Hälsingborgs museum.Från det inre av Svaneholms rundborg. Fördjupningen i muren är efter ett bjälklag mellan våningarna (kanske andra och tredje). Man observerar det vackra murverket i regelmässiga skift. — Foto: Nils Olsson 1938.

Det inre av Svaneholms borg med blick mot den öppning i muren, som fört från den nedersta våningen, vilken sannolikt varit en ursprungligen välvd kyrksal, till det utanför borgrundeln framspringande halvrunda absidkoret. — Foto: Nils Olsson 1938.Det runda vakttornet vid Os, där vattnet från Helgasjön faller ut i Salen. Den inre diametern är nära 5 meter. — Foto: Nils Olsson 1938.

Gyllebo hus (före det nya slottets uppförande 1813). Det runda tornet med trappa i muren härstammar sannolikt från den äldre medeltiden. — Tuschlavering efter teckning i den Rönnbeckska saml. i Lunds Universitetsbibliotek.Nedre delen (frän sydväst) av det runda vakttornet vid Hultaboda ö. Rundeln är till ett par meter nedsprängd i berget. Murverk i nio skift. Det översta bildade en jämn krans, varpå tornets övre parti av trä reste sig. — Foto: G. Svanström 1935.Kronobergs slott. Parti av det medeltida rundtornet innanför den under Gustav Vasa byggda nordöstra rondellen. Övre linjen av den nedre våningen är i det inre markerad av bjälkhålen; man kan också följa den i det yttre genom en delvis bibehållen stenkrans. På denna har kanske ursprungligen rest sig en överbyggnad av trä. — Foto: Nils Olsson 1938. Vy av Sölvesborgs slott ritad och stucken i koppar (1803—1804; Resor i Sverige II) av J. C. Linnerhjelm. Den höga muren är ännu till större delen bevarad; av den mindre till höger är det uppstående partiet nedrasat.Till vänster den yttre sidan av rundborgen i Sölvesborg, där nederpartiet visar att den varit 12- eller 16-sidig i det yttre. Bilden till höger visar ruinens inre på motsatta sidan, där ännu 1804 en del av övermuren stod kvar (jmf. föregående bild). — Foto: B. Berthelson 1912.Förlösa kyrkofäste norr om Kalmar med torn över koret, vari absiden är inbyggd. — Pennteckning ur N. I. Löfgren Calmar stift I. A.T.A.Hossmo kyrkofäste söder om Kalmar. Här har den befästa övervåningen förbindelse med ett torn, som höjer sig väster om koret, varifrån absiden utskjuter. — Pennteckning ur N. I. Löfgren Calmar stift I. A.T.A.Staden Slesvig med Haddeby (Hedeby) på andra sidan Slien. Till vänster överst synes den på en höjd liggande runda Mikaelskyrkan, till höger ett rundtorn stående framför Helgeandskyrkan (båda nu försvunna). Vid Haddebys kyrka reser sig också ett rundtorn (nu försvunnet). Dessa två rundtorn ha måhända hört till Knut Lavards befästningar vid Slien. Utanför, närmare mynningen (åt öster), lågo sannolikt de torn mellan vilka farleden kunde avspärras genom järnkedjor och stockar. — Stick i Braun-Hogenbergs Theatrum Urbium.